

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

रक्षाचीं

फुलें

लेखक : अनंत काणेकर

स्वस्त-पुस्तक-योजना : ८ :

ग. पां. परचुरे
प्रकाशन मन्दिर
मुंबळी ४

मूल्य अेक रुपया

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192509

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP-831 -5-8-74-15,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No.

MS 4

Accession No.

112654

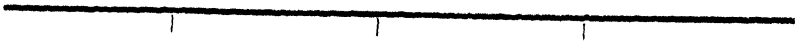
Author

K. L. K.

etc

...

This book should be returned on or before the date last marked below

रत्नाचीं

फुलें

लेखक : अनंत काणेकर

स्वस्त - पुस्तक - योजना : ८ :

ग. पां. परचुरे
प्रकाशन मन्दिर
मुंबळी ४

मूल्य अेक रुपया

अनुक्रमणिका

१ रक्ताचीं फुले	१
२ हिमालयाच्या कुशीत	१४
३ लाल रक्तांतून उगवलेले निळे कमळ	२१
४ सतजलचें पाणी	३२
५ आजची गंगा—आजचं भगीरथ	४१
६ जागा होत असलेला मिढ	५७
७ कोयनेचें पाणी	७०

① अनंत काणेकर, १९५९

प्रथमावृत्ति : १ ऑक्टोबर १९५९

मुद्रक : वि. पु. भागवत, मौज
प्रिंटिंग ब्यूरो, खटाववाडी, मुंबयी ४

प्रकाशक : वि. ग. परचुरे, ग. पां.
परचुरे प्रकाशन मन्दिर, गोरेगांवकर
चाळ क्र. २, गिरगांव, मुंबयी ४

—१९५६ च्या जून-जुलै महिन्यात भारत सरकारने चौदा भाषांतले पत्रकार आणि लेखक यांना पंजाब, पेप्सु, पतियाळा, हिमाचल युक्तप्रांत इत्यादि प्रदेशांतल्या नद्याच्या योजना, समाज विकास प्रकल्प, निर्वासितांची नवी गावे वगैरे दाखविण्याकरिता खास दौऱ्यावर नेले होते. त्या दौऱ्यांत जे पाहिले त्यासंबंधीचे 'रक्ताची फुले' या पुस्तकांत पांच लेख आहेत. हे सवे पहाण्याची संधि दिल्या-बद्दल भारत सरकार, त्यांचे माहितीखात्याचे प्रमुख, आणि आम्हां लेखकांच्या सर्व सुखसोयीची अत्यंत तत्परतेने व्यवस्था ठेवणारे पंजाब, हिमाचल, पेप्सु, युक्तप्रांत या प्रदेशसरकाराचे सपर्काधिकारी यांचा मी अत्यंत आभारी आहे. हे लेख प्रसिद्ध करणाऱ्या नियत-कालिकाचे ऋणहि मान्य करतो.

या पांच लेखांखेरीज 'कोयनेचे पाणी' हा लेख आणि वॉयनोन्स्की या अर्थशास्त्रज्ञाची काल्पनिक मुलाखत या पुस्तकात आहेत. ही मुलाखत माझ्या 'बोलका ढलपा' पुस्तकात आधीच आलेली आहे; पण ज्या समाजविकास योजनांचे बरेचसे वर्णन या पुस्तकांत आले आहे त्यांचा अन्वयार्थ लावायला एका तज्ज्ञाचे या संबंधीचे विचार फार उपयुक्त होतील म्हणून हा लेख इथे पुन्हा छापला आहे. सतलज, चिनाब, बियास, रावीच्या पाण्याबरोबर आपल्या कोयनेचेहि थोडे पाणी दाखवावे म्हणून कोयनेसंबंधीचा लेख घेतला.---

मुंबई,
२४-९-१९५९.

अनंत काणेकर

रक्ताचीं फुलें

चंडीगड

फाळणीच्या जखमांनीं पंजाब रक्तवंचाळ झाला होता. त्या रक्ताचीं फुलें करण्याचा निर्धार भारतीय पंजाबनें केला. या निर्धाराचें प्रतीक म्हणजे हळूहळू आकार घेत असलेली पंजाबची नवी राजधानी 'चंडीगड.' हिमालयाच्या छायेंत असलेल्या एका उग्रड्या जांगत पंजाब आपली नवी कोरी राजधानी उभी करीत आहे.

आपल्या नवनवीन कल्पनांनीं जगाला थक्क करून टाकणारे फ्रेंच नगर रचना तज्ज्ञ मॉ. कॉर्बुसिये यांनीं या राजधानीचा आराखडा तयार केला. या नगरीचे रस्ते, इमारती, बागा, बाजार सर्वच काहीं इतकें जगावेगळें आहे कीं नवकाव्य किंवा नवचित्र कलेप्रमाणेंच या नववास्तुकलेमंत्रंधीहि जोगचा वाद माजला आहे. भारतसरकारच्या माहितीखात्यानें पंजाब, पतियाळा वगैरे प्रदेशांतली विकासकार्ये दाखविण्याकरितां पत्रकारांना न्यायचें ठरविल्यामुळें चंडीगड पहाण्याची संधि लाभली. भाक्रा—नंगलची धरणें पाहिल्यानंतर रात्रीं साडेनऊच्या सुमारास आम्ही नंगल स्टेशन सोडलें. पहांटे साडेपांचला चंडीगड स्टेशन आलें. नव्या राजधानीचें छोटेसं स्टेशनहि अगदीं नवें—अगदीं नवें कोरें आहे. राजधानीचें स्टेशन इतकें लहान कसें म्हणून पंजाबसरकारच्या संपर्काधिकाऱ्यांना आम्हीं विचारलें तेव्हां ते म्हणाले, 'अलीकडेच हायकोर्ट, विधानसभा वगैरे चंडीगडला आली आहेत. आतां कुठें वस्ती वाढते आहे. मंत्र्यांचे बंगलेहि नुकतेच बांधून झाले आहेत. आतां आपण शहराकडे जायला निघूं तेव्हां आजूबाजूला तुम्हांला मोकळी जागा पसरलेली दिसेल. स्टेशनापासून शहरापर्यंत

या जागेंत नवे उद्योगधंदे सुरू व्हावयाचे आहेत. हें सर्व कांहीं झालं म्हणजे स्टेशन वाढवावंच लागेल.’

जीप गाड्यांतून निघालें तेव्हां खरोखरच बराच वेळ आजूबाजूला उघडा माळच दिसत होता. चंडीगडमधल्या भपकेदार ‘माऊंट व्ह्यू’ हॉटेलमध्यें आमच्या प्रातरुपाहाराची सोय केली होती. या हॉटेलची इमारतहि कॉर्बुसियेच्या कल्पनेनुसार बांधलेली दिसली. निळ्या रंगाची, भूमितींतल्या आकृतीसारखी वाटली. नांवाप्रमाणें हॉटेलच्या सज्जांतून दूर पहातांना डोंगर दिसत होते खरे. चंडीगडपासून सिमला फार दूर नाही, अंबाला—काल्का रेल्वेमार्गावरच चंडीगड आहे. चंडीचें देवालय असलेलें एक खेडें इथें पूर्वीपासून होतेंच म्हणतात.

उपाहार आटोपल्यावर संपर्काधिकार्याबरोबर शहर पहावयाला जीप गाड्यांतून आम्ही बाहेर पडलां. पहिल्यांदा हायकोर्टाची इमारत पाहिली. अजून ती पुरी व्हायची आहे. पण कोर्टाचीं कामें सुरू झाली आहेत. निळे, पिवळे, लाल उभे चौकोन, मधूनच एखाद्या भिंतीचा आडवा चौकोन असे या इमारतीचे चमत्कारिक विशेष पाहून नववास्तुकलेला काय म्हणावें याचा विचार करीत होतो, इतक्यांत कुणी तरी म्हणालें, ‘गंभीर प्रकृतीचे हायकोर्ट जज पहिल्यांदा या इमारतीजवळ आले तेव्हां मोटारी वळवून त्यांना पळून जावेसें वाटलें म्हणतात !’

नंतर सचिवाल्याची नऊ मजली तयार होत असलेली इमारत पाहिली. एखाद्या जनावराला जाडजूड शेंपूट असावें, त्याप्रमाणें या नऊ मजली इमारतीला मागल्या बाजूला पिसाच्या कळ्या मनोऱ्यासारखें कांहींतरी जोडलेलें आहे. याला ‘रॅम्प’ म्हणतात. या रॅम्पमध्ये लंडनच्या भुयारी रेल्वेच्या स्टेशनांत आहेत तसे वरखाली घसरत जाणारे जिने किंवा ‘एस्केलेटर्स’ बसवणार आहेत असें कळलें. वरखालीं जाणाऱ्यांन्यांच्यांची वर्दळ मुख्य इमारतीला जोडलेल्या या वेगळ्याच भागांतून झाल्यामुळें नऊ मजल्यावर चालू असलेल्या सरकारी कामाला तिचा त्रास होणार नाही अशी कल्पना असावी. इथली एक कल्पना मला फार आवडली. या इमारतीचें बांधकाम चालू होतें आणि उकरलेल्या मातीचे टेकाडासारखे ढीग कांहीं अंतरावर पडले होते. ही टेकाडें इथेंच नव्हे तर ठिकठिकाणीं तुम्हांला दिसतील. एक अधिकारी म्हणाला, ‘कॉर्बुसियेची अशी कल्पना आहे कीं या टेकाडांवर झाडें लावायचीं, म्हणजे शहरांतली सर्वत्र सपाट

दिसणारी जमीन डोळ्यांना त्रासदायक होते ती तशी होणार होणार नाही; आणि मधूनमधून या हिरव्या टेकड्या डोळ्यांना आल्हाद देतील !'

एका रस्त्यावर लाल विटांचें आणि दरवाजावर चमत्कारिक कमानी असलेले कांहीं बंगले रांगेनें दिसले. हे मंत्र्यांचे बंगले. कॉर्बुसियेच्या कृतींचा एक विशेष म्हणजे—भारतांत ऊन फार कडक, तेव्हां मोठमोठ्या इमारतींच्या बाहेरच्या बाजूला पत्र्यांच्या बंगल्यासारखे खालपासून वरपर्यंत सिमेंटाच्या आडव्या उभ्या फळ्यांचे चौकोन किंवा 'सन् ब्रेकर्स' लावणें. चंडीगडमध्ये अशा इमारती आहेतच. शेवटीं कॉर्बुसियेच्या हाताखालीं काम करणाऱ्या वास्तुशास्त्र विशारदांच्या कचेरींत गेलो. कॉर्बुसिये आतां फक्त वर्षांतून दोनदां फ्रान्सहून इथें येतात. सर्व कामें त्यांचे दुय्यम अधिकारी करीत असतात. श्री. लंब्रा नांवाच्या एका तरुण पंजाबी अधिकाऱ्यानीं आम्हांला सर्व नकाशे दाखवले, आणि कामाची माहिती दिली. एका भिंतीवर एक मोठा थोरला हिरवा, पिवळा, निळा, लाल चंडीगडचा रंगीत नकाशा लावलेला होता. शहराचे तेन्नीस 'सेक्टर' किंवा विभाग केले आहेत. प्रत्येक विभाग बाजार, शाळा वगैरे सोयीनीं स्वयंपूर्ण असेल. कोणत्याहि घरापासून शाळा पांच मिनिटांपेक्षां अधिक अंतरावर नाही. रस्त्याच्या बाजूला येणाऱ्या घरांच्या भागासमोर विटांच्या लांबच लांब भिंती असल्यामुळें धूळ घरांत येणार नाही. रस्ते व्ही १, व्ही २, व्ही ३, असे तीन प्रकारचे असतील. पादचाऱ्यांसाठीं असलेला रस्ता उंचावरून जाईल आणि जलद वेगाच्या वाहनांचा रस्ता खालच्या पातळीवर असेल; त्यामुळें पादचाऱ्यांना वाहनांचा त्रास होणार नाही आणि अपघातहि टळतील. शहरांत ठिकठिकाणीं हिरवीं टेकाडें असतील. त्याचप्रमाणें शहराच्या मधूनच एक 'ग्रीन्वेल्ड' किंवा हिरवा पट्टा असेल. या पट्ट्यांत झाडेंझुडुपे, झरे, उपवनें असल्यामुळें गर्दीच्या औद्योगिक शहराला येणारा भकासपणा एकदम कमी होईल, आणि या पट्ट्यांतून फिरणाराला आपण शहरांत नसून रम्य खेड्यांतच फिरतो आहोंत, असें वाटेल.

मोठमोठ्या इमारतींचा एक 'मॉन्युमेंटल' किंवा 'भव्य' विभाग शहरांत असेल. इथें शहराच्या बड्या कारभान्यांच्या कचेऱ्या, स्मारकमंदिरें, पुतळे वगैरे असतील. सांस्कृतिक विभाग शहरापासून जरा दूर आहे. तिथें विद्यापीठ, कलाप्रदर्शनांच्या इमारती वगैरे ठेवण्याची कॉर्बुसियेची कल्पना आहे. 'काय हो', आम्ही लंब्रांना विचालें, 'हायकोर्टांत ते हिरवे, पिवळे, लाल चौकोन मध्येच

कांहीं भितींना दिसतात ते कशाकरतां ?' लंबा म्हणाले, 'त्याचं असं आहे— कॉर्बुसियेच्या मतं इमारतींत केवळ उपयुक्ततेचें तत्व नसावें. विशिष्ट कामाला ती उपयुक्त असावीच; पण माणसाला सौंदर्यदृष्टि असते, तिचेंहि इमारतीनें समाधान करायला हवें. या हिरव्यापिवळ्या चौकोनांच्या पार्श्वभूमीवर कांहीं शिल्पकृती उभ्या करायच्या आहेत. न्यायदानाचें रक्ष, गंभीर काम चालतें तिथें मधूनमधून रंगीत्रंगी सौंदर्यछटा दिसल्या तर कांहीं वाईट नाही !'

पतियाळा

पंजाबची फाळणी झाली आणि लक्षावधि हिंदू—शीख स्त्रीपुरुष मुलांचे लोढे पश्चिम पंजाबांतून भारताच्या पूर्वपंजाबकडे आणि पतियाळा वगैरे पंजाबी संस्थानांकडे लोटले. या निर्वासितांना अन्न, वस्त्र, घरे देण्याची जबाबदारी पंजाब, पेप्सु आणि भारत सरकारांवर होती. एकट्या पतियाळामध्येच पहिला पंचवीस हजार निर्वासितांचा लोढा आला. दुसरा आणखी पंचवीस हजारांचा आला. नंतर भावलपूर या पाकिस्तानी संस्थानांतून चाळीस हजार निर्वासित आले. पतियाळा आणि पूर्वपंजाबातील इतर संस्थानें मिळून पतियाळा महाराजांच्या राजप्रमुखत्वाखाली नवा पेप्सु प्रदेश अस्तित्वांत आला होता. जंगली जनावरे आणि खुनी दरोडेग्योर यांनीं बुजबुजलेली जंगले तोडून गहूहरभऱ्याचें सोन्यासारखें पीक देणारी नवी शेतजमीन निर्माण करण्याचा निश्चय पेप्सु सरकारनें केला. भाक्रानंगल धरणांनीं अडवलेल्या सतलजचें पाणी नव्या कालव्यांतून वहात येऊन या नव्या भूमीला 'मुजला, सुफला सस्यश्यामला' करतें. हें सर्व पहाण्याकरितां आम्ही पतियाळाला आलों होतो. सकाळीं सातला पतियाळा स्टेशन आलें. पूर्वीच्या एका मोठ्या संस्थानाची राजधानी असल्यामुळें स्टेशन भव्य आहे. पतियाळांतले रस्ते आणि इमारतीहि ऐसपैस आणि भव्य वाटल्या. एका जुन्या राजवाड्याचें गेस्टहाऊस फेले आहे. भितीवर मोठमोठी रंगीत चित्र लावलेल्या आणि छतांतून मोठमोठे झुंवर लोंबत असलेल्या एका दालनांत प्रातरुपाहार करून पेप्सु सरकारच्या रंपकाधिकार्यांवरोंवर आम्ही पत्रकार बाहेर पडलों.

भाक्रा-नंगल कालव्याला समांतर असलेल्या नवीन रस्त्यानें आमच्या मोटारी मालल्या होत्या. वाटेंत एके ठिकाणीं घग्गर नदी लागली. लहानशीच नदी आहे.

कालव्याला नदी आडवी आल्यामुळें नदीचें पाणी कालव्याखालून पुढें जाऊं दिलें आहे. पाऊस पडल्यामुळें नदीचें पाणी गढूळ, तांबडें लाल झालें होतें, तर कालव्याचें पाणी स्वच्छ स्फटिकासारखें होतें. शुभ्र प्रवाहाखालून जाणारा तांबड्या पाण्याचा प्रवाह पाहून गंमत वाटली. दोन कंपन्यांना जंगलें तोडून शेतजमीन तयार करण्याचीं कंत्राटें देण्यांत आली आहेत. एका कंपनीनें पन्नास हजार एकर जमीन करायची आणि दुसरें पन्नास हजार. चाळीस मैलांचा प्रवास करून आम्ही कंपनीच्या छावणीत येऊन पोहोचलों. छावणी मी मुद्दाम म्हणतां. उघड्या माळावर तंबू उभे करून कंपनीनें आपल्या कचेऱ्या, वर्कशॉप, वगैरे तयार केलीं आहेत. कचेऱ्यांत थंड पेयें घेऊन जंगलतोडीचें काम पाहायला जीप गाड्यांतून बाहेर पडलों. दोन दिवस आधीं पाऊस पडल्यामुळें चिखल झाला होता. या चिखलाच्या उबक्यांतून आणि खडकाळ खाचवळग्यांतून आम्हांला पंधरा मैल जायचें होतें. जीप गाड्याच हें धाडस करूं शकतात. जंगलांत काम चाललें होतें तिथें येऊन पोहोचलों. तेव्हां धडाधडा धडाधडा करीत फिरणारे दोन दोन हत्ती-पेशां मोठे बुल डोझर पाहून चकित झालों. दोन हातांत मावणार नाही इतक्या जाड लांब साखळदंडाचें एक टोक एका बुलडोझरला बांधलें होतें; दूर अंतरावर असलेल्या दुसऱ्या बुलडोझरला दुसरें टोक बांधलें होतें. दोन्ही टोकांच बुलडोझर धडाधडा करीत पुढें जाऊं लागले कीं साखळदंडाच्या आवाक्यांत आलेली मोठ-मोठी झाडे, बुडुपे, टेकाडे हांहा म्हणता डोळ्यांसमोर उन्मळून पडतात आणि साखळदंडाबरोबर फरफटत पुढें ओढली जातात. मध्येंच कुठें फार मोठा ढीग झाला आणि साखळदंड अडलाच तर तिसरा बुलडोझर मध्यें असतो तो दुसरी मारणाऱ्या बैलासारखा त्या ढिगाला पुढें ढकलीत असतो ! जंगलांच मोठमोठे भाग दहावारा मिनिटांत आमच्या डोळ्यांसमोर नाहींसे होऊन सपाट जमीन तयार होत होती.

तिथून अर्को नांवाच्या खेड्याजवळ असलेल्या जंगलाच्या दुसऱ्या एका भागांत गेलों. इथें बुल डोझरांनीं सपाट केलेल्या जमिनींतली झाडाचीं मुळें, दगड-धोंडे वगैरे यंत्रांनींच बाहेर काढून गोळा केलीं जात होती. साफ झालेल्या जमिनीवर मोठमोठे ट्रॅक्टर फिरत होते, आणि नांगरून तिला भुसभुशीत करीत होते. हिंदूशीख निर्वासितांची पाकिस्तानांत जितकी जमीन गेली, त्या मानानें इथून पाकिस्तानांत पळालेल्या मुसलमानांची जमीन बरीच कमी आहे. पाकि-

स्तानांत गेलेल्या जमिनीच्या साधारणपणें एकदशांश जमीन सध्यां निर्वासितांना द्यायचें पेप्सु सरकारनें ठरविलें आहे. जवळच असलेलें अर्नो खेडें पहायला आम्ही गेलो. दहावारा पडकीं घरें आणि एक विहीर दिसली. एका एकमजली पडक्या घरांत जंगल साफ करणाऱ्या कंपनीचे कांहीं मजूर जेवण शिजवीत होते. जवळच एक पडकी मशीट दिसली. 'हें मुसलमानांचें खेडें होतें कीं काय,' आम्ही विचारलें. 'ते सर्व पळून गेल्यामुळें तर असें ओसाड झालें नाहीं ना?'

'कांहीं कल्पना नाहीं,' आमच्याबरोबर असलेले एक शीख इंजिनियर म्हणाले, 'या भागांत एके काळीं दरोडेखोरांचा सुळसुळाट होता. कांहीं खेडीं लोक पळून गेल्यामुळें ओसाड झालीं आहेत. माझेच पहाना, -मी पाकिस्तानांतून आलेला निर्वासित आहे. इथलीच थोडी जमीन सरकारनें मला दिली आहे. पण कालच मी इथं येऊन ती जमीन पहिल्यांदा पाहिली !'

कंपनीच्या कचेरींत दुपारीं दीडच्या सुमाराला परत आलो, आणि तिथून या जंगल विभागांतल्या सरकारी डाक बंगल्यांत जेवायला गेलों. बरोबरचे अधिकारी म्हणाले, 'या बंगल्याला मोठा इतिहास आहे. एकदोन वर्षांपूर्वी या बंगल्याच्या वाटेला कुणी जात नसे !'

'कां ?' आम्ही विचारलें.

जग्गा नांवाच्या दरोडेखोराचें या भागात राज्य होतें म्हणा ना ! रात्रीं अपरात्रीं जग्गा इथें यायचा आणि इथल्या नोकरांना जेवण करायला सांगायचा. जिवाच्या भीतीनें ते विचारे करायचे सर्व कांही. खुशाल विश्रांति घेऊन सकाळीं जग्गा निघून जायचा ! आतां जंगलाबरोबर दरोडेखोरांचाहि निःपात झालाय !

अमृतसर

शीखांच्या पवित्र सुवर्णमंदिरामुळें पंजाबांतलें अमृतसर शहर प्रख्यात आहे; पण आतां सरकारच्या उत्तेजनानें निर्वासित हिंदूशीखांनीं लहानमोठे अनेक नवे उद्योगधंदे अमृतसरमध्ये आणि अमृतसरच्या आसपास सुरू केल्यामुळें तें अधिक प्रख्यात होते आहे. गालिचे तयार करणारा एक भव्य कारखाना आम्हीं पहावयाला गेलों. वाफेच्या प्रचंड यंत्रावर कारखाना चालतो. साध्या घोंगडीपासून तों सुंदर रंगीबेरंगी गरम पांघरूणांपर्यंत अनेक प्रकारचा माल इथें तयार होतो. पुरुषांच्या सुटाचें हरत-हचें सुंदरसुंदर काश्मिरी कापडहि होतें. गालिचे मात्र

एका शांत, झोपडीवजा जागेंत हातांनीं विणले जातात. सतराभठरा वर्षांचीं निर्वासित मुलें रंगीवेरंगी लोंकर घेऊन हे गालिचे निरनिराळ्या मागांवर विणीत बसलेलीं दिसलीं. विशिष्ट आकृति गालिचावर उतरण्याकरितां कोणत्या रंगाची लोंकर कोणत्या वेळीं वापरावयाची हें समजण्याकरितां एक मजेदार युक्ति योजलेली आढळली. निरनिराळ्या रंगाच्या लोकरांचीं नांवे असलेलें एक गाणें एक मुलगा म्हणत असतो, आणि त्या गाण्याच्या ओळी त्याच्याबरोबर म्हणत ती ती लोंकर इतर मुलें हातांत घेत असतात. गाण्यामुलें श्रमहि हलके होतात आणि आकृतीहि बरोबर उठते.

आयते शर्ट किंवा गंजीफ्रॉक मिळतात, त्यावर कंपनीचें नांव किंवा ट्रेड-मार्काची खूण रंगीवेरंगी रेशमानें भरलेली लहानशी पट्टी गळ्याकडे असते. असलीं लेबलें ह्या त्या अक्षरांसह किंवा चित्रांसह एका यंत्रावर भराभर तयार होतात. हीं लेबलें करण्याचा एक मोठा कारखाना अमृतसरमध्ये आहे. याच कारखान्यांत तलम पाढऱ्या कापडावर कशिद्यासारखीं फुलें भरून वायका ज्याला 'चिकन्' कापड म्हणतात तें कापड तयार करण्याचें प्रचंड जर्मन यंत्र आहे. साऱ्या आशियाखंडांत याच कारखान्यांत हें यंत्र आहे म्हणतात. कशिद्याची हवी ती आकृति आपोआप कपड्यावर करणारीं, अनेक प्रकारें उभीं, आडवीं, गोल फिरणारीं लहानमोटीं चक्रे असलेल्या या अवाढव्य यंत्रांतून सुंदर आकृत्यांनीं भरलेले तांगेच्या तांगे दिवसाकांठीं बाहेर पडत असतात. या अवाढव्य यंत्रावर ह्या त्या आकृत्यांच्या पट्ट्या बसवून देखरेख करायला फक्त एकदोन माणसें लागतात. सर्व काम यंत्र व्यवस्थित करीत असतें.

एका छोट्याशा बंगल्यांत थर्मामीटर करण्याचा कारखाना जपानी तज्ज्ञांच्य साहाय्यानें कुणी तरी चालवला आहे. रोज साडेपांचशें थर्मामीटरें इथें तयार होतात. मुलांच्या तीनचाकी गाड्या आणि विजेचे पंखे करणाऱ्या एका कारखान्यांतून रोज पस्तीस गाड्या आणि आठ पंखे बाहेर पडतात. दुसऱ्या एका नव्या कोऱ्या कारखान्यांत सुंदर शिवण्याची यंत्रें तयार होत असलेलीं दिसलीं. या शिवण्याच्या यंत्राचे एकशेंतीन भाग असतात. त्यांपैकी आम्ही व्याणव इथें तयार करतो, फक्त दहा परदेशांतून आणतो, असें तिथले इंजिनियर म्हणाले. सोऱ्याच्या मण्यांसारखे दिसणारे लहानमोठे, निरनिराळ्या आकारांचे कांचेचे मणी तयार करणारा एक कारखाना आहे. भट्टींतून मण्यांच्या

माळेची एक कांडीच्या कांडी बाहेर पडते. ती तोडून सुटे मणी करायचे आणि मग त्यांना सोनेरी रंग द्यायचा. मण्यांच्या माळा रेशमी धाग्यांत ओवून त्यांच्या पंडी करायच्या, आणि कागदाच्या डब्यात भरून बाजारांत पाठवायच्या. उत्तर प्रदेशांतल्या खेडुत वायकांत या मण्यांच्या फार खप आहे असें कळले.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं शीखांचे सुवर्णमंदिर आणि शीखांची बरोवरी करण्याकरतां हिंदूंनीं बांधलेलें 'दुर्ग्याना मंदिर' पहायला गेलो. जुनें दुर्गामंदिर बाजूलाच आहे. जवळच पांढऱ्या शुभ्र संगमरवरी दगडाचें भव्य लक्ष्मीनारायण मंदिर बांधण्यात आले आहे. मंदिराभोवती पांढऱ्या दगडांच्या फरशीचें मोठें थोरलें आवार आहे, आणि सभोवार सुवर्ण मंदिराप्रमाणेंच ऐसपैस तलाव आहे.

शीखांचें सुवर्णमंदिर पूर्वी मी एकदोनदां पाहिलेले होतें; पण या खेपेला मंदिरांचे अधिकारी दाखवीत होते, त्यामुळे कांही नवे पहावयास मिळाले; आणि कांही नवी माहितीहि मिळाली. सोन्याच्या पत्र्यांनीं मढवलेले मंदिरांचे घुमट पूर्वी पाहिले होत. नक्षीकाम केलेल्या सोन्याच्या पत्र्यांनीं मढवलेले चार भव्य दरवाजे अधिकाऱ्यानी दाखवले. उत्सवाच्या वेळीं चादीचे दरवाजे काढून मंदिराला हे दरवाजे लावतात. महाराजा रणजितसिंगानी दिलेले अनेक अलंकार इथें आहेत. एकशेंआठ टपोरे मोती आणि इतर रत्ने यांचा मुंडावळ्यांसारखा फेऱ्याला बाधायचा एक अलंकार होता.

ग्रंथसाहेब मंदिरांत आहे; आणि त्याचीच पूजाअर्चा होत असते. ग्रंथसाहेबांवर उत्सवप्रसंगी लावण्याकरतां हिरे, मोती, पाचूमाणकांनीं भरलेली मखमली मसनद महाराजांनीं मंदिराला दिली होती. ती पूर्वी वापरीत. आता ती मौल्यवान वस्तू ठेवायच्या मंदिरांतल्या या खोल्यांत पहाण्याकरतां ठेवली आहे. बादशहा पांचवे जॉर्ज मंदिर पहायला आले तेव्हां कुणीतरी अधिकाऱ्यांनीं ती त्यांच्या बैठकीवर लावली. ग्रंथसाहेबांपेक्षां जगांत कांहींच मोठें नाही, तेव्हां मसनद त्या वेळेपासून आतां वापरली जात नाही !

मंदिराभोवतालच्या तलावाच्या काटानें फिरत असतां एका धर्मशाळेसारख्या दिसणाऱ्या जागेसमोर एक चबुत्रा पाहिला. एका शीख वीराचें रंगीत तैलचित्र तिथें बाजूला होतें. हा दीपसिंगाचा चबुत्रा. मुरारवाजीप्रमाणें शीर तुटलें तर दीपसिंगाचें धड दुधारी तलवारीनें कितीतरी वेळ शत्रूशीं झुंजत होतें असें शीखांचा इतिहास सांगतो. कोपऱ्यांतल्या एका इमारतींत शस्त्रांचा संग्रह होता.

तिथल्या माणसानें दीपसिंगाची दुधारी तलवार आम्हाला दाखविली. अनेक लहानमोठ्या तलवारी त्यांनं दाखवल्या. त्यांत महागजा रणजितसिंगाची तलवारहि होती. मंदिराच्या ऐसपैस आवाराच्या दुसऱ्या एका कोपऱ्यांत 'लंगर' होता. धर्मशाळेसारख्या दिसणाऱ्या या जागी अर्धी खोली भरेल एवढे प्रचंड टोप आणि थाळ्या होत्या. इथें रोज कित्येक मण डाळ उकडली जाते आणि शेकडो रोठ्या भाजल्या जातात. शेंकडो गरीब दुपारच्या वेळीं 'लंगरां'तल्या पंचांत येऊन बसतात आणि एक रोटी ग्याऊन जातात. मुख्य मंदिरांतल्या ग्रंथसाहेबासमोर आज पेटी, तत्रला, एकताराच्या सार्थांत भजन चाललें होतें. तरुण, वृद्ध शीख भजन म्हणत होते. शीख त्रायका, हिंदू स्त्रिया देवळांत करतात त्याचप्रमाणें पायरींवर डोकें ठेवून नाक घासून आंत जात होत्या. चाजूला एका प्रचंड भांड्यांत सत्यनारायणाच्या प्रसादासारखा गरम गरम शिऱ्याचा प्रसाद होता, तो जाणाऱ्यायेणाऱ्याला दिला जात होता. आम्ही प्रसाद घेतला आणि वाहेर पडलो.

फिलौर

हडेलहप्पी पोलीस अधिकारी तयार करणाऱ्या मंस्थंत कावता किव्या नाटकाला स्थान आहे, हे मागितलें तर कुणाला खरें वाटणार नाही. पण तें अगदीं खरें आहे. पंजाब सरकारचे फिलौर येथील पोलीस ट्रेनिंग स्कूल पहायला आम्ही गेलो तेव्हां तें आम्ही प्रत्यक्ष पाहिलें ! सतलजनदीच्या काठावर फिलौरचा किल्ला आहे. हा किल्ला आणि हें गांव याचा इतिहास फार जुना आहे. 'फूल' नांवाच्या एका जाट राजानें हें शहर बसविलें. तेव्हां त्याचें नांव 'फुलनगर' होतें. पुढें तें फिलौर झालें. जाटांकडून तें रजपुतांकडे आलें. दिल्लीहून लाहोरकडे जाणाऱ्या मुख्य रस्त्यावर तें असल्यामुळें शहाजहाननें तिथें एक मोठी थोरली सराई बांधली. मोगल साम्राज्य धुळीला मिळाल्यावर महाराज रणजितसिंहाकडे तें आलें. शीख-ब्रिटिशांच्या लढायांत ब्रिटिशांचा विजय होऊन शेवटीं त्यांनीं तें घेतलें. १८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामांत इथल्या सैनिकांनीं बंड पुकारून शहर ताब्यांत घेतलें, पण किल्ला इंग्रजांनीं शेवटपर्यंत सोडला नाही. या किल्ल्यांतच सध्यां पोलीस ट्रेनिंग स्कूल आहे. त्याशिवाय बोटांचे ठसे तपासण्याचा ब्यूरो, फायरआर्म्स ब्यूरो आणि गुन्हेगारांचे फोटो व इतर वस्तू

पारखायची प्रयोगशाळाहि इथेंच आहे. किल्ल्याच्या बाहेरच्या बाजूला नवीन वर्गोसाठीं इमारती बांधल्या आहेत. हेड कॉन्स्टेबल, सबइन्स्पेक्टर, खटले चालवणारे इन्स्पेक्टर, गॅझेटेड पोलीस अधिकारी वगैरेंना इथें खास शिक्षण देण्यांत येतें.

सकाळींच चहा झाल्यावर घोडेस्वारांचि कसत्र आम्हांला दाखविण्यांत आलें. उंचसखल कुंपणांवरून फक्त एका हातांत लगाम धरून अनेक घोडेस्वारांनीं उड्या मारून दाखवल्या. त्यांच्या शिक्षकानें तर लगाम साफ सोडून देऊन दोन्ही हात छातीवर जोडून धरून नुसत्या पायाच्या इशान्यानें धांवत्या घोड्याला कुंपणावरून उडी मारायला लावलें ! मोठ्या थोरल्या परेड मैदानावर निरनिराळ्या प्रकारच्या कवायती चालल्या होत्या. प्रत्येक हुकूम कां व कसा द्यायचा हें उमेदवारांना शिक्षक समजावून देत होता. तिथून रिव्हॉल्व्हर प्रॅक्टीस चालली होती तिथें आम्ही गेलों. माणसाच्या उंचीचे लांकडी पुतळे रांगेनें उभे केले होते. दोन्या बांधून ते हालवले जात होते. धांवत्या माणसावर गोळी कशी झाडावी, आपल्या अंगावर धांवून येणाऱ्यावर कशी झाडावी वगैरे शिक्षणयांत येत होतें.

दारुगोळा ओढ्याच्या पलीकडे न्यायचा आहे, पूल नाही. दोन्ही कांटांवर बांबू पुरून त्यांना बांधलेल्या दोरखंडावरून सर्व सामान घेऊन पलीकडे जायचें आहे. तर तुम्ही सामान न भिजवतां कसे जाल ? हा प्रश्न एके ठिकाणीं शिक्षकानें विद्यार्थ्यांपुढें ठेवला होता. दारुगोळ्याच्या जड पेठ्या आणि दोन झाडांना बांधलेला दोरखंड समोर होता. अंगावरला गणवेश, बंदूक वगैरे संभाळून हें काम करावयाचें होतें. विद्यार्थ्यांच्या प्रत्येक गटानें आपलें डोकें चालवून हें काम करावयाचें होतें. विचार करून नवे मार्ग शोधून कसे काढावे याची कसोटी शिक्षक घेत होते. कुणी कमरेला जड पेटी बांधून दोरखंडावरून लोंबकळत पलीकडे जाण्याचा प्रयत्न केला.

एकानें पेटी उघडून आंतले दारुगोळ्यांचे कापडी पट्टे बाहेर काढले, आणि अंगावर घेऊन तो सहज पलीकडे गेला. 'हें पहा,' प्रिन्सिपॉल आम्हांला म्हणाले, 'बाकीचे लोक बंद पेटी जशीच्या तशी नेली पाहिजे असें उगाच समजत होते. पेटीला कुलूप नाही. मग ती जड पेटी झाडांवर चढवून दोरखंडाला लोंबकळत नेण्यापेक्षां यानें पेटी उघडून पट्टे नेले तसेंच नेणें बरोबर नाही का ?'

दहा वाजतां निरनिराळे वर्ग चालू झाले, ते पहायला जाण्यापूर्वी खुल्या

नाट्यगृहांत एक नाटिका चालू होती तिथें जाऊन थोडा वेळ बसलां. ही नाटिका म्हणजेहि एक वर्गच होता ! एका मोठ्या वटवृक्षाखाली बुंध्याकडे लांबरुंद चौकोनी पार बांधून या खुल्या नाट्यगृहांत रंगभूमि केली आहे. समोर अर्ध वर्तुळाकार एकावर एक पायऱ्यांच्या रांगा बांधून प्रेक्षकांना बसण्याची सोय केली आहे. गुन्हेगार वेड लागल्याचें सांग करतो तेव्हां तें सांग आहे कीं खरें वेड आहे हें कसें ओळखावयाचें हा नाटिकेचा विषय होता. वडाच्या पारावर एका कोपऱ्यांत खुर्च्या टेबलें ठेवून पोलीस स्टेशनांतली खोली केली होती. दुसऱ्या कोपऱ्यांत एक लाकडी पिंजरा होता. त्यांत दाढी वाटलेला चिंध्या पांघरलेला वेडा होता. तो वाटेला तसा ओरडत होता, लोळत होता, हंसत होता, रडत होता. तिथला पोलीस शिपाई पोलीस स्टेशनांत येऊन अधिकाऱ्याला त्या वेड्याची हकीगत सांगतो. अधिकारी पोलीस डॉक्टरांना घेऊन पिंजऱ्याकडे जातो. डॉक्टर वेड्याशीं बोलतो असा प्रसंग चालू होता. वेड्याचें काम करणारानें नकल फार छान वटवली. खोली स्वच्छ ठेवतो, लघ्वीला गेला तर आडोशाला बसतो, पोलीस जवळ असले कीं ज्यास्त आरडाओरड करतो, डॉक्टरनें वेडा आहे म्हटलें कीं आनंदित झालेला दिसतो, इत्यादि चिन्हांवरून हे वेड खरें नसून पांघरलेलें आहे, ही गोष्ट डॉक्टर पोलीस-अधिकाऱ्यांच्या नजरेला आणतात.

एका खोलींत दरोडेखोरांच्या टोळीविरुद्ध कोंटांत पुरावा कसा मांडावा हेंहि नाट्यपद्धतीनें दाखविलें जात होतें. शिक्षक मॅजिस्ट्रेट झाले होते. दरोडेखोरांचीं सांगें घेऊन दोनचार विद्यार्थी आगोपी होते. घुंगट तांडावर घेऊन खून झालेल्या माणसाच्या साक्षीदार म्हणून आलेल्या त्रायकोचें काम एक विद्यार्थी चांगलेंच करीत होता. आरोपीकडे बोट दाखवून यांना 'फांशी द्या !' 'फांशी द्या !' म्हणून तो रडत ओरडत होता आणि मॅजिस्ट्रेट त्याला गप्प बसवीत होते !

दुसऱ्या एका वर्गांत एक कविता वाचून दाखविली जात होती. खून झाला असतां तपास कसा करावा तें सर्व कवितेंत वर्णन केलें होतें ! शेजारच्या खोलींत एक मरून पडलेला माणूस दाखवला होता. त्याच्या पायाच्या अंगठ्याला बांधलेली दोरी जवळ पडलेल्या बंदूकीच्या चापाला अडकवलेली होती. खोलीच्या दाराशीं पडलेल्या मार्तीत कुणाच्या तरी पावलांचे ठसे होते. ही खरोखर आत्महत्या आहे कीं खून करणारानें पोलिसांना चकविण्याकरतां चापाला आणि आंगठ्याला दोरी बांधून सर्व कांही मुद्दाम मांडून ठेवलें आहे, हें विद्यार्थीनीं ओळखावचें.

अशा तऱ्हेनें ट्रेनिंग स्कूलच्या सर्व वर्गांत या नव्या पद्धतीनें शिक्षण देण्यांत येतें.

स्कूलच्या वस्तुसंग्रहालयांत वल्लभभाई पटेलान्या पावलाचा प्लास्टरमधला टसा होता. भगतसिंगाला फांशीची शिक्षा फर्माविल्यावर न्यायाधिशांनें टोक मोडून खार्चा ठेवलेला टांकहि इथें जपून ठेवला आहे. गुन्हेगार वेगवेगळ्या प्रकारचीं शस्त्रे वापरतात; त्यांचे अनेक नमुने पहावयाला मिळाले. एक पानवाला पानपट्टी विकतांना एक पेटीसारखी चौकोनी टकलगाडी वापरीत असे. पोरें पळविण्याकरतां तो या गाडीचा उपयोग करी ! त्याला शिक्षा झाल्यावर पोलिसांनीं ती गाडी इथे आणून ठेवली आहे. आम्हाला ती गाडी प्रिन्सिपॉल दाग्वीत असता तिचें दार उघडून दोन मुलें खरोखरच रडत बाहेर आली ! आम्हाला गंमत दाखविण्याकरता त्यांना शिकवून मुद्दाम आर्धांच तिथें बसविण्यांत आलें होते. एक मोठी थोरली साधीच पेटी तिथें दिसली. कसली म्हणून विचारतां रेल्वेच्या ब्रेकव्हेनमध्ये चोरी करण्याकरतां चोर असली पेटी वापरतात, असें कळलें. या पेटींत एक चोर बसतो. बाहेर कुलूप असलें तरी ती दुसरीकडून उघडतां येत. ही पेटी इतर सामानाप्रमाणें त्याचे साथीदार ब्रेकव्हेनमध्ये ठेवतात. गाडी चालू झाली कीं तो चोर बाहेर येऊन ब्रेकमध्ये इतर सामान चोरून आंत पेटींत घेतो व पुन्हां बंद करून बसतो. दुसऱ्या स्टेशनवर त्याचे साथीदार राजगोसपणें कागदपत्र दाखवून ती पेटी उतरवून घेतात !

‘फिगरप्रिंट ब्यूरो’मध्ये हजारां गुन्हेगारांच्या चोटाचे ठसे व्यवस्थितपणें ठेवलेले आहेत. माणसानें आपलें रूप कितीहि बदललें तरी या टशावरून त्याला ओळखतां येतें. टसा फोटोंत वाढवून त्यांचा अभ्यास करतां येतो. गांधीजींच्या छातींत धुसलेल्या गोळीचाहि मोटा केलेला फोटो इथें पाहिला.

संध्याकाळीं अश्रुधुराचें प्रात्यक्षिक आम्हांला दाखविण्यांत आलें. शंदोनशें विद्यार्थ्यांनीं मवाल्यांसारखे कपडे केले होते आणि हातांत काळ्या, दगड घेऊन सरकारविरुद्ध आरोळ्या टोकीत ते पुढें येत होते. खरोखरच दंगखोर येताहेत असें वाटत होतें. अश्रुधूर-पोलिसांची तुकडी अधिकाऱ्याच्या हुकूमाची वाट पहात शिस्तींत उभी होती. विशिष्ट टप्प्यांत तो घोळका आल्याबरोबर अधिकाऱ्याने हुकूम दिला, आणि फडाफड अश्रुधुराचे गोळे फोडीत पोलीस पुढें घुसले. दंगखोरांची पांगापांग झाली. मात्र दंगखोर हे खरे पोलीसच

असल्यामुळें त्यांच्या डोळ्यांत धूर फारच थोडा गेला. ते शिस्तींत पांगले. आम्हां पाहुण्यांच्या डोळ्यांतून मात्र अश्रूंच्या धारा वाहूं लागल्या ! प्रिन्सिपॉल साहेबांनीं ग्लिसरीन तयार ठेवले होते. तें डोळ्यांना लावल्यावर आम्ही डोळे उघडूं शकलों !

फिलौरच्या पोलीस ट्रेनिंग स्कूलमध्ये असे नाट्यपूर्ण अनुभव घेतां घेतां संबंध दिवस केव्हां गेला तें समजलें नाहीं !

—लोकवाणी, दिवाळी १९५६

हिमालयाच्या कुशींत

नगाधिराज हिमालयाला फक्त एकच अपत्य म्हणजे त्याची कन्या पार्वती, अशी पुराणांतल्या कथेवरून इतके दिवस माझी कल्पना होती. पण हिमालयाला पुष्कळ बालक आहेत, आणि भारत स्वतंत्र झाल्यावर त्यांचा एक स्वतंत्र घटक प्रदेश झाला आहे— हे नुकतेच भारत सरकारने लेखकपत्रकारांना देशांतल्या निरनिराळ्या विकास-योजना दाखविण्याकरिता नेले तेव्हा मला चागलेच कळले. या प्रदेशाचे नांव हिमाचल प्रदेश. या प्रदेशांतले लोक हिमालयाच्या कुशींत राहतात आणि त्यांच्या अंगाखांद्यावर खेळतात. भारत स्वतंत्र होण्यापूर्वी असा वेगळा प्रदेश नव्हता. मंडी, धरमपूर वगैरे तीस सस्थानात हा प्रदेश विखुरलेला होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सस्थाने विलीन झाली; आणि आधुनिक मुधारणेचा वासाह न लागलेल्या अशा डोंगरकपारींतल्या चौदा हजार खेड्यांत राहणाऱ्या या अकरा लाख हिमाचलवासीयांना स्वतःचा असा प्रदेश, प्रातिनिधिक विधान-सभा, स्वतःचा मुख्य मंत्री आणि उपराज्यपाल मिळाला. हिमाचलच्या सीमा उत्तरेला काश्मीर आणि तिबेटला भिडतात, तर दक्षिण वाजूला पंजाब आणि उत्तर प्रदेश आहेत. हिमालयाचीं शुभ्र हिमाच्छादित शिखरे जिथून दिसत नाहीत असा भाग या प्रदेशांत नाहीच म्हटले तरी चालेल. पाइन, फर, सेडार, देवदार इत्यादि गगनचुंबी वृक्षांच्या काळसर हिरव्या जंगलांनी या प्रदेशाचा एकतृतीयांशाहून अधिक भाग व्यापला आहे. पंधराशे ते पंधरा हजार फुटांपर्यंत कमी-अधिक उंचीची इथली भूमि असल्यामुळे, आंबा, केळी, पेरू इत्यादि उष्ण प्रदेशांतली फळे इथे पिकतातच; पण द्राक्षे, बदाम, पिस्ता वगैरे समशीतोष्ण

प्रदेशांतली आणि चेरी, स्ट्रॉबेरी, ॲपल, पेअर, पीन्च इत्यादि थंड हवेतली फळेहि इथें मुबलक होतात. बटाट्यांचें पीक हें या प्रदेशाला पैसा देणारें पीक आहे; आणि नव्या विकास-योजना पुऱ्या झाल्या, कीं एकंदर भारताला लागणाऱ्या बटाट्यांपैकीं एकतृतीयांश एकटा हिमाचल प्रदेश पुरवूं शकेल.

गांव, खेडें, घर, रस्ता, शेत, या शब्दांनीं सामान्यपणें जें चित्र आपल्या डोळ्यांसमोर उभे राहतें तें या प्रदेशांचा विचार करतांना पार बदललें पाहिजे. खडक फोडून डोंगराच्या कपारीत एकाग्वाली एक उतरत्या पाडलेल्या खापा म्हणजे इथलें शेत. वरग्वाली, गोल, आडव्या-तिडव्या जाणाऱ्या वाटा म्हणजे रस्ते, डोंगराच्या लहान-मोठ्या पुढें आलेल्या कडांवर दगड-लांकडें रचून बांधलेली खोपटा म्हणजे घरे; असली एक-दोन घरे म्हणजे वाडी; आणि दोन-तीन वाड्या म्हणजे खेडें! थंडीच्या दिवसांत बर्फाचें ढीग पडून कित्येक महिने रस्ते बंद झालेले असतात. हिमाचलवासीयाला निसर्गाशीं अविग्न झटापट करीत जीव जगवावा लागतो! डोंगराच्या कपारीत मोठ्या मेहनतीनें पिकवायचें; जंगलांतलीं लांकडें आणून ते शिजवायचें; मेंढीचें किवा गाईचें दूध काढायचें; आणि मेंढ्यांच्या अंगांवरील लोकरीचें वस्त्र करायचें; या उद्योगात इथल्या माणसें सतत मग्न झालेलीं असतात. आजोवा, चाप, मुलगा, मुलगी, आई, भाऊ, सगळेंच कुटुंब सारखेंच स्वतः असतं; आणि कुटुंब म्हणजेच जवळजवळ सर्व खेडें असा प्रकार असल्यामुळें हे लोक नकळत सोशालिस्ट आहेत, असें म्हटले पाहिजे! इथला माणूस स्वतःचा स्वतःच सुतार, सोनार, शिंपी, चांभार, घर बांधणारा असतो. पण स्वतःचें स्वतःलाच सर्व करावें लागतं, म्हणून तो स्वयंकेद्रित किवा एकलकोडा मुळींच नसतो; किवाहुना, म्हणूनच केव्हां एकदां स्वतःला विसरून इतरांशीं मिसळून अशी ओढ त्याला लागलेली असते. गावदेवतांचे उत्सव, नव्या ऋतूंचें आगमन, अशीं नाना निमित्ते करून तो सामुदायिक नाच आणि गाण्यांत गुंगून जातो!

भारत स्वतंत्र झाला आणि एक नवें वारें इथें आलें. हा हिमाचल आपला आहे आणि आपण कुणी तरी आहांत असें या लोकांना वाटूं लागलें. जुन्या मध्य युगीन राज्यकारभाराचे अवशेष केरकचऱ्यासारखे उडविले गेले. भारताच्या नव्या सरकारानें रस्ते, दवाखाने, शाळा, हिमालयाच्या कोनाकोपऱ्यांत नेण्याचें ठरविलें. पंचवार्षिक योजनेंतले विकासकार्यक्रम डोंगरकपाऱ्यांत येऊन थडकले.

हिमाचल प्रदेशांतलें हेंच कार्य पाहण्याकरितां आम्ही सिमल्याला आलो होतो. हिमाचल प्रदेशाचे लेफ्टनंट गव्हर्नर, विधानसभा, मुख्य मंत्रि सिमल्यांतच असतात.

सकाळीं आठ वाजताच सिमल्याजवळच्या मशोब्रा गांवांतील राष्ट्रीय विस्तार कार्याचें एक केंद्र पाह्यला जीप गाड्यांतून बाहेर पडलो. हिमाचल प्रदेशांत गांवोगांव आता ग्रामपंचायती स्थापन होत आहेत. त्यांचे कार्यवाह तयार करणारें एक केंद्र वाटेंत लागलें. तिथें थोडा वेळ थांबलो. छानदार एकमजली इमारतीत हें केंद्र आहे. पूर्वी ही इमारत एका प्रख्यात युरोपियन हॉटेलाच्या मालकीची होती. वरच्या मजल्यावर वर्ग चालला होता तिथें केंद्राचे प्रिन्सिपल आम्हाला घेऊन गेले.

गांवपंचायतींचें भावी कार्यवाह वर्गात वसले होते. या पहाडी लोकांचे चेहरे आणि शरीरयष्टि गुरख्यांसारखी दिसते; पण त्यांचा वर्ण मात्र अगदीं साहेबांच्यासारखा तांबूस-गोरा असतो. पहाड्याचे कपडे मासलेवाईक असतात. हव नेहमींच थंड असल्यामुळें कपडे गरम कापडाचेच पाहिजेत. बहुतेकांच्या अंगावर एक बंद गळ्याचा, काळ्या गरम कापडाचा लांबलचक मळकट कोट, धुळकट झालेली पांढरी मुरवार किंवा पायजमा, आणि डोक्यावर विशिष्ट पहाडी टोपी होती. ट्राम कंडक्टरच्या टोपीसारखी ही गरम कापडाची वाटोळी काळी टोपी असते, पण पुढच्या बाजूला हिच्यावर सोनेरी जरतारा काटाची एक लाल किंवा निळी मखमली पट्टी लावलेली असते. सिमल्यामध्ये फॅशन म्हणूनमुद्दां कांहीं सुशिक्षित तरुण या टोप्या अलीकडे वापरूं लागले आहेत!

कार्यवाह वर्गांतल्या विद्यार्थ्यांत एक साठ वर्षांचा म्हत्तारा होता, तर एव एकोणीस वर्षांचा मुलगा होता. हा एकाद्या युरोपियन मुलासारखा गुटगुटीत दिसणारा, वाटत होता पंधरा वर्षांचाच ! इथें दोन महिने शिक्षण घेऊन आपापल्या खेड्यांत ग्रामपंचायतीचे कार्यवाह म्हणून काम करायला हे सर्व जाणाऱे होते. इथून जवळच मशोब्राच्या गांवकऱ्यांनी स्वतः पैसे उभे करून श्रमदानाने बांधलेली एक शाळा पाहयला आम्ही गेलों. हिमाचलांत 'जवळच' याचा अर्थ फार फसवा आहे. शाळेचें छप्पर रस्त्यावरून समोर कांहीं याडींवर दिसत होतें 'जवळच' आहे म्हणून पुढें जायला लागलों तेव्हां एक टेंकाड उतरून दुसरे टेंकाड चढताचढतां पायांत गोळे आले ! दहावींतल्या एका मुलाला तूं कुठल

म्हणून आम्ही विचारलें, तेव्हां दहा मैलांवर असलेल्या एका खोऱ्यांतल्या खेड्यांतून तो रोज शाळेंत येतो असें कळलें !

या केंद्राकडे येतांना वाटेंत रस्त्यावर जीपगाड्या उभ्या करून हिमाचलच्या संपर्काधिकार्यांनीं उंच उंच पाइन वृक्षानीं भरलेल्या एका लहानशा खोऱ्यांत आम्हांला नेलें. “अगदीं निर्जन, एकात अशा या जागीं ‘फेअरलॉन्’ नांवाचा एक राजवाड्यासारखा बंगला आहे तो तुम्ही पाहा,—” ते म्हणाले. बंगला आणि तिथून आजूबाजूला दिसणारा दऱ्याखोऱ्यांचा देखावा खरोखरच अलौकिक होता. बंगल्याभोवतालच्या वागेत सफरचंद, पेअर, ‘वीपिंग विलो’ वगैरे झाडांची दाट राई होती. ‘वीपिंग विलो’ हा वृक्ष खरोखरच एकाद्या शोकमग्न स्त्रीची आटवण करून देतो. एकादी स्त्री अनिवार दुःखानें स्फुटत खाली पाहात उभी असावी, आणि तिचे लांबसडक मोकळे केस जमिनीवर लोळत अमावे, असें कांही तरी, या वृक्षाच्या नाजूक पानांनीं वहरलेल्या, खाली लांबत असलेल्या फांद्या पाहून वाटेंत खरें. पाकिस्तानांत गेलेल्या एका नवात्राचा हा बंगला सध्यां सरकारकडे आहे.

इथून अशाच दुसऱ्या एका नवात्राच्या सरकारनें घेतलेल्या बंगल्यात असलेलें ‘एक्स्टेन्शन ट्रेनिंग सेंटर’ किंवा तिथें असलेल्या हिंदी पाठीवरून बोलायचें म्हणजे ‘प्रसार प्रशिक्षण केंद्र’ पाहिला गेला. या केंद्रांत ग्रामसेवक आणि ग्रामसेविका तयार करण्यांत येतात. महिना तीस रुपये शिष्यवृत्ति इथल्या विद्यार्थ्यांना मिळते. खेड्यापाड्यांत विकासार्ची कार्ये खेडुतांच्या स्फूर्तीनें आणि सरकारी साहाय्यानें समाजाविकास योजनेनुसार चाटू झाल्या आहेत. आपण पगारी नोकर नसून खेडुतापैकींच एक आहोत, अशा भावनेनें खेडुत जीवनाशीं समरस होऊन या ग्रामसेवकांनीं किंवा सेविकांनीं इथला शिक्षणक्रम पुरा केल्यावर आपापल्या खेड्यांत जाऊन खेडुताना शिकविण्याचें काम करावयाचें असतें. नव्या नव्या स्वतांचे उपयोग, बांबूकाम, कुंभारकाम, सतरज्या विणणें, सुतारकाम वगैरे कामांची माहिती सेवकांना आणि विणकाम, भरतकाम, लोणचीं, मुरंवे तयार करणें वगैरेचें ज्ञान सेविकांना इथे देण्यांत येतं. त्याशिवाय खेड्यांची स्वच्छता, आरोग्य, परस्परसाहाय्य हे विषय शिक्षणक्रमांत आहेतच. केंद्राच्या जवळच शेतीचे प्रयोग करण्याची जागा आहे. तिथे विद्यार्थ्यांना रोज कांही तास काम करावें लागतें. केंद्राच्या एका चुणचुणीत शीख शिक्षकिणीनें खेड्यांतल्या

वायकांनीं केलेल्या कापडी वाहुल्या, रंगविलेल्या वांबूचीं फुलपात्रें, विणकाम केलेलीं मुलांचीं झवरी वगैरे वस्तू दाखविल्या.

जगांतील जवळजवळ सर्व प्रकारचीं फळें हिमाचल प्रदेशांत पिकूं शकतात. पण फळांचें भग्णरूपीक कामें काढायचें किंवा फळांच्या जाती सुधारायच्या कशा याची इथल्या खेड्यांत काहीच कल्पना नव्हती. पूर्वीच्या संस्थानी राजसत्तेनें याकडे लक्षहि दिले नव्हतें. 'क्यूम् ऑर्चर्ड' नावाची कुणा युरोपियनाची पंधरा एकरांची एक फळवाग होती, ती विकत घेऊन, जवळपासचें दहा एकर जंगल तिला जोडून सरकारनें एक फल-सशोधन केंद्र मशोत्रा गांवाजवळ स्थापन केलें आहे. 'गव्हर्नमेंट फ्रूट रीसेर्च फार्म' हें या संस्थेचें इंग्रजी नाव एका पाटीवर आहे. त्याच पाटीवर या इंग्रजीचें हिंदी, 'राजकीय फल अनुसंधान क्षेत्र' असें आहे!

संस्थेचे उत्साही चालक श्री. थापर आम्हाला निरनिराळ्या फळझाडांचीं रोपटीं दाखवीत होते. डोंगराच्या कडेला एकाखाली एक खापा पाडून तिथल्या जमिनीत रोपाच्या रागा लावल्या होत्या. अॅपल, पेअर, अॅप्रिकॉट् चॅरी, पीच्, वगैरे युरोपातील फळांचीं झाडें इथे तराखून वाढतात. काहीं झाडाना फळेंहि आली होती. एका पीच्च्या झाडाला, मुठींत मावणार नाही एवढें मोठें पीच्चें कच्चे फळ होतें. 'हें सपूर्ण पिकल्यावर आतां हिरवट आहे तें तांबूस पिवळें होईल आणि त्याचें वजन एका पौडापेक्षा अधिक होईल!', थापर म्हणाले. ही पीच्ची जात अमेरिकेकडून आणवली आहे. या पीच्चें नांव 'हाल्बर्ट जायन्ट'. ही जात इथे तयार झाली की तिचें त्रीं इथल्या शेतकऱ्यांना वांटण्यात येईल. काहीं फळांच्या पंधरापंधरा वीसवीस जाती असतात. अॅपल किंवा सफरचंदाच्या वारा जातींचीं रोपटीं इंग्लंडहून आणली आहेत. त्या फळांचें रंग निराळे, आकार लहान-मोठे, त्यातल्या त्यांत रुचीहि वेगवेगळी असत म्हणतात. 'रेड डिलिशस' अॅपल् सर्वत्र तांबडेंलाल असतें, तर 'गोल्डन डिलिशस' सर्वत्र सोनेरी पिवळें असते. 'रूस् पिप्पिन', 'ग्रॅनी स्मिथ्', 'बाल्डविन्'—सफरचंदांचीं नांवें तरी किती !

फळें पिकवण्याचा व्यवसाय व्यवस्थितपणें केला तर तो चांगलाच फायद्याचा आहे असें दिसतें. थापर म्हणाले, 'एकपंचमांश एकर जागेत अॅपल्चीं म्हणजे सफरचंदांचीं वीस झाडें लावतां येतात. खतपाणी नीट केल्यास एका झाडाला वर्षाकांठीं तीस मण फळ येतें. फळाचा भाव मणाला कमीत कमी चाळीस रुपये आहे.

एखाद्या खेडुत-कुटुंबानें एकपंचमांश एकर जागंत सफरचंदें लावली तर खर्चवेंच जाऊन वर्षाला हजार रुपये मिळायला हरकत नाही.' एका लहानशा पीचच्या रोप-ट्यावर ॲपल, ॲप्रिकॉट्, आणि पेअर झाडांच्या छोट्या फांद्या कलम केल्या होत्या आणि एकाच झाडावर चार प्रकारचीं फळें पिकविण्याचा प्रयोग चालला होता ! एका सफरचंदाच्या झाडावर सूर्यप्रकाशांत तुकतुकगान्या लालबुंद फळाचे गेंदाच्या गेंद फांद्याफांद्यांना लटकले होते. त्यांच्याकडे आम्ही पाहाताच राह्यलो. जिभेला पाणी सुट्टें लागलें ! हात चुळबुळू लागले; पण सरकारी फळांना प्रतिष्ठित पत्रकारांनीं हात कसा लावायचा ! थापर साहेबांच्या ध्यानांत आमची तगमग आणि चुळबूळ आलेली दिसली. ते हंगून म्हणाले, 'आता आपण फळ किंवा फळांचे रस टिकवून ठेवण्याच्या प्रयोगशाळेंत जाणार आहोत. तिथं टोपली भरून ताजीं सफरचंदें तुमच्यासाठी काढून ठेवली आहेत !' आम्ही शांत मनानें प्रयोगशाळा पाहिली; आणि बराच उशीर झालेला असल्यामुळें तिथली सफरचंदें खिशांत भरून वाटेंत खात खात सिमल्यातल्या होटेलाकडे परतलो !

दुसऱ्या दिवशीं सकाळी छत्रवा येथील 'वेमिक ॲग्रिकल्चरल स्कूल' पाहिले. 'वाइल्ड फ्लॉवर हॉल' नांवाच्या एका अतिशय सुंदर इमारतीत ही शाळा आहे. आजूझाजूला तेवीस एकर पसरलेली नाना रंगाच्या फुलाची आणि फळांची बागबागाईत आहे. पन्नास वर्षापूर्वी ही जागा त्या वेळचे भारताचे सरसेनापति लॉर्ड किचनेर याची होती. आता या जागेंत खेड्यांतल्या कार्यकर्त्यांना शिक्षण देण्यांत येत आहे. शेती, बागाईत, दूधदुभत, गुरांचे गेग, वगैरे विषयांचा एक वर्षाचा अभ्यासक्रम पुरा करून कार्यकर्ते आपल्या खेड्यांत कामाला जातात. आठ हजार सातशें फूट उंचीवर असलेल्या या जागेंवरून आजूझाजूच्या पाइन, फर, देवदार वगैरे उंच उंच वृक्षांच्या गर्द झाडीनें भरलेल्या दऱ्या-गवोऱ्यांचे भव्य दर्शन होतें.

इथून आम्ही हिंदुस्थान—तिवेट रस्त्यावरील 'कुप्री' या आणखीच उंचावर असलेल्या ठिकाणीं गेलो. वाटेंत डोंगराच्या कडेला बटाट्याची शेते दिसली. रांगेनें लावलेल्या छोट्या छोट्या झाडाना जांभळट-गुलाची रगाचीं फुलें दिसत होती. सिमल्यापासून तिवेटच्या सीमपर्यंत हा एकशें शहाण्णव मैल लांबीचा रस्ता अनेक दुर्गम खडक फोडून आपलें सरकार तयार करतें आहे. इथले लोक याला चिनी रस्ता म्हणतात. तिवेट चीनमध्ये आहे म्हणून नव्हे,

तर तिबेटजवळच्या हिमाचल प्रदेशाच्या या भागाला चिनी हेंच नांव आहे म्हणून. चिनीची हवा कोरडी असल्यामुळें बदाम, पिस्ता, डाळिंब वगैरे फळें इथें फार मोठ्या प्रमाणावर पिकतात. अफगाणिस्तानाहून मुद्दाम या फळांच्या उत्तम जातींचे बीं घियाणें आणून सरकार इथल्या हजारां शेतकऱ्यांना तें वांटीत आहे. शुभ्र हिमालयाची कूस अशा तऱ्हेनें आतां सस्यश्यामल, सुफल होत आहे.

—श्रामररवर्ता, दिवाळी १९५६

लाल रक्तांतून उगवलेले निळें कमळ

‘नीलोखेरी’ हें नांव भारताची फाळणी झाल्यापासून पुष्कळ दिवस ऐकत होतां. भारताचे दोन तुकडे झाले. रक्ताच्या नद्या वाहल्या, अग्नीच्या ज्वाळांत गावेंच्या गावें वेचिराख झालीं. हें सगळें तें नांव कानावर आलें कीं, डोळ्यापुढें उभे राही. पण त्याबरोबरच त्या रक्तमांस-राखेच्या चिग्नलातून एक सुंदर निळें कमळ वर आलें आहे असें एक चित्र दिसे. ‘नीलोखेरी’ चें नांव आणि इतिहास ऐकून मुचलेली ही एक कल्पना. यापेक्षा यांत अधिक कांही नाहीं.

नीलोखेरी हें पंजाबमधलें नवीनच निर्माण केलेलें एक गांव आहे. १९४७ मध्ये पंजाब विच्छिन्न झाला आणि पाकिस्तानी पंजाबमधून भारतीय पंजाबमध्ये लक्षावधि निर्वासितांचा लोढा आला. नवीनच स्वतंत्र झालेल्या भारतदेशावर कोसळलेला तो भयंकर प्रसंग होता. पण या देशानें त्या प्रसंगाला अलौकिक धैर्यानें तोंड दिलें. त्या धैर्याचें प्रतीक म्हणजे नीलोखेरी. दिल्लीपासून सत्तर ऐशीं मैलांवर आणि पंजाबमधल्या कर्नाल या जिल्ह्याच्या टिक्राणाच्या पुढें अकरा मैलांवर नीलोखेरी आहे. नीलोखेरी स्टेशनहि दोन फलाटांचें, छोटेसं उघडें स्टेशन आहे. नीलोखेरीला जवळ असलेलें मोठे स्टेशन म्हणजे दहावारा मैलांवरलें ‘कुरुक्षेत्र’.

महाभारतांत कुरुक्षेत्र गाजलें. त्यानंतर विशिष्ट ग्रहणाच्या दिवशीं लाखां यात्रेकरू साऱ्या भारतांतून कुरुक्षेत्रांतल्या तलावांत स्नानाला येतात म्हणून तें गाजत होतें. यात्रेकरूंच्या सोयीकरितां कुरुक्षेत्र स्टेशनांत रेल्वेनें बांधलेल्या प्लॅटफॉर्माइतके लांबरुंद प्लॅटफॉर्म मी अजून कुठें पाहिलेले नाहींत ! पंजाबच्या

फाळणीनंतर कुरुक्षेत्र पुन्हां गाजलें, कारण पंजाबमधून आलेल्या लाखो निर्वासितांसाठीं भारत सरकारनें उभारलेला मोठ्यांत मोठा कॅम्प कुरुक्षेत्रींच होता. या लोकांना खाणें, पिणें, कपडालत्ता पुरविण्याचेच नव्हे तर त्यांना जरूर असलेले सुतार, सोनार, लोहार, कुंभार, शिपी देण्याचें आणि जरूर तीं दुकानें, कारखाने उघडण्याचें कामहि सरकारलाच करावें लागलें. पंजाबच्या या विशिष्ट भागांत ही सर्व कामें करणारे कामगार, कारागीर, दुकानदार मुसलमान होते. ते सर्व पाकिस्तानत पळाले होते. तेव्हां या व्यवसायाच्या शिक्षणाची ताबडतोब व्यवस्था करणें प्राप्त झालें. सरकारनें कॅम्पमध्ये एक व्यवसाय शिक्षणकेंद्र सुरू केले. त्यांत विणकाम, रंगकाम, छापकाम, शिंपीकाम, साबू तयार करणें वगैरे कामें शिकवण्यांत येऊं लागली. हातमागाच्या मूलोद्योगाकरतां हें असलेले माग हव्या तितक्या प्रमाणात मिळेंनात. तेव्हां केंद्रांत सुतारकामाची शाखा उघडण्यांत आली. बाहेरून सुतारकामाला आवश्यक असलेली हत्यारें कमी पडूं लागली तेव्हां लोहारकामाची शाखा जोडली. अशा तऱ्हेनें हें व्यवसायशिक्षण केंद्र खूपच वाढलें. आठदहा महिन्यांत तीनशें कामगार तयार होऊन केंद्राबाहेर पडले आणि सातशें शिकत होते.

१९४८ च्या एप्रिल महिन्यांत सरकारनें ठरविले की, असे तात्पुरते कॅम्प किती दिवस ठेवायचे—निर्वासितांसाठीं नवीं नवीं गांवें वसविलीं पाहिजेत. कुरुक्षेत्रांतल्या कॅम्पचेंच गांव करतां आलें असते; पण कॅम्पचा प्रदेश सखल आणि पावसाळ्यांत तुडुंव तळें होईल असा होता. तेव्हां दहा बारा मैलांवर ग्रँड ट्रंक रोडला लागून असलेलें नीलोखेरीचे जंगल साफ करावें आणि तिथें एक नवें गांव वसवावें असें ठरलें. हजारों लोक कामाला लागले. कोल्हे, लांडगे, साप, विंचू इत्यादि शेकडो हिंस्र प्राण्यांचे वसतिस्थान असलेलें हें जंगल कांहीं महिन्यांत साफ होऊन एक नवें गांव त्याच्या जागीं आकाराला येऊं लागलें. दोनतीन महिन्यांतच कुरुक्षेत्रांतले व्यवसायशिक्षणकेंद्र नीलोखेरीला हालविण्यांत आलें.

गावें किवा शहरें आजूबाजूच्या लोकांच्या सोईप्रमाणें हळूहळू आकार घेत असतात, आणि तीं पूर्ण आकाराला यायला शेंकडो वर्षे लागतात. नीलोखेरीचें तसें नव्हतें. कांहीं नव्हतें तिथे सर्व सोयींनीं युक्त अशी एक नगरी झटपट उभी करावयाची होती. या नगरींत उध्वस्त झालेली जीवनेंहि पुन्हां नवीं उभी कराव-

याचीं होतीं. तेव्हां नीलोग्देरीलाच नव्हे तर आसपासच्या गांवांनाहि जीवना-
वश्यक गोष्टी ताबडतोब पुरवूं शकेल अमें एक स्वयंपूर्ण नगर निर्माण करणें प्राप्त
झालें. शेती, दूधदुभतें, कोंबड्या, भाजीपाला, ग्रामोद्योग, छोटे उद्योग इत्यादि
सर्व व्यवसाय नीलोग्देरीला सुरू करण्यांत आले. पाचसहा मैलांतल्या टापूला सिमेंट,
पेट्रोल, पोलाद यांसारख्या गोष्टीखेरीज इतर सर्व वावर्तीत-अन्न, वस्त्र, निवारा
वगैरेंत स्वयंपूर्ण करून टाकाल अशी एक नवी शहरवजा ग्रामव्यवस्था निर्माण
करण्याचा हा प्रयोग होता. हा प्रयोग इथें यशस्वी झाल्यास साऱ्या देशभर असल्या
समाजविकास योजनांचिं जाळे पसरून या देशांत विकेंद्रीकरणावर आधारलेल्या
स्वयंपूर्ण घटकांची एक नवी लोकशाही या प्रयोगांतून अस्तित्वांत येईल, हेंहि स्वप्न
प्रयोग करणारांच्या डोळ्यासमोर तरळत होतें. आता सर्वत्र पसरत चाललेले
समाजविकास प्रकल्प (कम्युनिटी डेव्हलपमेंट स्कीम), राष्ट्रीय विस्तार कार्य (नॅशनल
एकस्टेन्शन सर्व्हिस), समाज शिक्षण केंद्रे (सोशल एज्युकेशन सेंटर्स) वगैरेंचा
उगम हा असा आहे.

ज्या नीलोग्देरीतहल इतकें हें एकत होता ती नीलोग्देरी आतां पहायला
मिळणार होती. आगगाडीच्या एका खास डब्यांतून भारतातल्या काहीं पत्रकारांना
आणि लेखकांना पंजाब, हिमाचल, पतियाळा वगैरे प्रदेशातल्या विकास योजना
दाखविण्यासाठीं सरकार नेणार होते.

दुपारीं साडेतीनला दिल्ली स्टेशन गाडीनें सोडलें तेव्हां जूनमधल्या
दिल्लीच्या रत्नखीत उन्हांनें डबा तापून गेलें होता. सोनपत स्टेशन गेलें,
पानिपत स्टेशन गेलें आणि कांहीं वेळानें पंजाबचा हरियाना भाग दिसूं लागला.
हरियानाची जमीन आणि गुरें फार प्रख्यात आहेत. पुण्याच्या किंवा कुठल्या
तरी शेती-प्रदर्शनांत पूर्वी मी हरियाना गाई आणि बैल पाहिले होते. ग्वप
उंच, धिप्पाड, लांबलचक आणि पाढऱ्या शुभ्र रंगाचीं हीं जनावरें असतात.
मला आश्चर्य वाटलें, क्षितिजापर्यंत पसरलेली हरियानाची पाढरी जमीन गाडींतून
पाहिली तेव्हां. काळी माती पाहिली होती, ताबडी माती पाहिली होती, पण
ही माती चुन्याइतकी नाही तरी जवळजवळ पाढरी होती. या पाढऱ्या मातींत
वाढल्यामुळें ही जनावरेंहि पाढरीं शुभ्र होतात कीं काय ?

इतक्यांत जोराचा वारा सुटला आणि धुळीचें वादळ सुरू झालें. ज्या पाढऱ्या
मातीचा विचार करीत होता ती बरीचशी आंत आली. डब्याचीं कांचेचीं तावदानें

भराभर लावार्चीं लागली. कांही वेळानें जोराच्या पावसाच्या सरी आल्या आणि तापडलेला डबा थंड झाला. रात्रीं ८ च्या सुमारास नीलोखेरी स्टेशन आलें.

स्टेशनांत विकास योजनांचे अधिकारी आम्हांला उतरवून घेण्याकरतां जीपगाड्या वगैरे घेऊन आलेच होते.

नीलोखेरी विकास गटांत १५७८७२ एकर क्षेत्रफळाचीं १३५ खेडीं येतात. त्या सर्वांची एकंदर लोकसंख्या ७६,००० आहे. कांहीं निवडक खेडीं आणि कार्यकतें तयार करावयाचीं शिक्षणकेंद्रं आम्हाला पहावयाचीं होतीं. प्रातरुपाहार करून सकाळीं साडेसहालाच जीपगाड्यांतून आम्ही बाहेर पडलों. पहिल्यांदा 'पॉलिटैक्निक' किंवा विविध व्यवसाय शिक्षणकेंद्र पहावयाला गेलो. रविवार असल्यामुळें विद्यार्थी नव्हतें, पण प्रिन्सिपॉलसाहेबांनीं व इतर अधिकाऱ्यांनीं लोहारकाम, सुतारकाम, टॅक्टरची दुरुस्ती, छापखान्याचें काम, रेडिओ मेकॅनिक्चें काम वगैरे कामे शिकविण्याचें विभाग दाखविले. अभ्यासक्रम पांच वर्षांचा असतो. त्यापैकीं तीन वर्षे इथें शिकावयाचें आणि दोन वर्षे अधिकृत अशा कारखान्यांत काढावयाचीं.

इथून सरळ खेडीं पहावयास निघालो.

ग्रँड्ट्रॅक रोडवरून आंतल्या बाजूला फक्त एक मैलावर असलेलें मैनी खुर्द खेडें आमच्या कार्यक्रमांत पहिलें होतें. आपल्याकडे खुर्द आणि बुद्रुक असतात तशींच इथे पंजाबमध्ये 'कलां' आणि 'खुर्द' असतात. 'कलां' म्हणजे मोटें, 'खुर्द' म्हणजे लहान. मुख्य मोटररस्त्यापासून एक मैल असूनहि आठ वर्षांपूर्वी या खेड्याला जायन्ना रस्ता चिखल आणि डबक्यांनीं भरलेला होता असें म्हणतात. खडबडीत, पण जीप जाऊ शकेल असा रस्ता आतां गांवकऱ्यांनीं तयार केला आहे. दरवर्षीं पावसाळ्यापूर्वी ते तो नीटनेटका करतात. आमची जीप जात असतां कुदळीफावडीं घेऊन कांहीं गांवकरी हेंच काम करीत असलेले रस्त्यांत आम्हांला दिसले. पांढरा चुना लावलेल्या एका लहानशा घरासमोर आम्ही उतरलों. प्राथमिक शाळेची ही इमारत. शाळेसमोर मुलाना खेळायला बरीच मोकळी जागा होती. गांवाचा सरपंच तानसिंग आमच्या स्वागताला उभा होता. काचा मारलेलें मळकट धोतर, कमरेइतकें कुडतें आणि डोक्याला वाकडातिकडा गुंडाळलेला फेटा असा वेष असला तरी शरिरानें चांगला दणकट आणि ताडमाड उंच होता तो. देवळाच्या

सभामंडपासारखी शाळेची एकच मोठी खोली होती. जमीन चांगली सारवलेली होती. भिंतीवर पशुपक्षांची चित्रे आणि इतर तक्ते व्यवस्थित लावलेले होते.

शाळेच्या पलीकडे काहीं अंतरावर चुना फासलेली, दोन खोल्यांची एक छोटी इमारत होती. हे पंचायत घर. एका खोलीत गांवपंचायतीच्या सभा होतात. दुसऱ्या खोलीत एक जुनाटसा, बॅटरीवर चालणारा रेडिओ, काहीं हिंदी, उर्दू मासिके, काहीं कापून लावलेली चित्रे वगैरे असलेले गांवाचे वाचनालया होते. पंचांनी सभेच्या खोलीत आमच्यासाठी थंडगार लस्सी मडकी भरून ठेवली होती. दोनदोन तीनतीन ग्लासें 'लस्सी' घेऊन, गांवांतली घरे, रस्ते वगैरे पहायला आम्ही बाहेर पडलो. आठदहा फूट रुंदीचेच पण गांवांतच केलेल्या चिमुकल्या विटांची फरशी केलेले आडवे उभे रस्ते सगंध गांवांत दिसले. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना पाणी वाहून जाण्याकरता गटारें होती. कोपऱ्या कोपऱ्यावर लाकडी खात्रावर बसवलेले घासलेटचे दिवे होते. गावाची मुख्य विहीर चांगली उंचावर सिमेंटने बांधून काढलेली, आजूबाजूचें पाणी वाहून जाण्याकरतां सभोवार सिमेंटची जमीन केलेली होती.

आमच्याबरोबर असलेले डेव्हलपमेंट ऑफिसर श्री. मुर्जानसिंग गिल् म्हणाले, "चारपांच वर्षापूर्वी तुम्ही या गांवात आला असतां तर येतांयेतांच गुडघाभर चिखलांतून उड्या मारात यावे लागले असते, आणि गांवात शिरताना डबक्यावरून उड्या माराव्या लागल्या असत्या! शाळा, वाचनालय दिसलेच नसते. धुण्याचं, घासलेल्या भांड्यांचं पाणी विहीरीभोवतीच झिरपून जातंय, हें पाहून विहीरीचं पाणी प्यायची तुम्हांला इच्छाहि झाली नसती. विकास प्रकल्पातर्फे सरकार थोडाबहुत खर्च देतं, पण निम्याहून अधिक खर्च गांवकरी आपापसांत पैसे जमवून आणि विनामूल्य मजुरी देऊन करतात. या स्वयंस्फूर्तीत आणि स्वतःचा उद्धार स्वतः करण्याच्या प्रवृत्तीतच आमच्या विकास योजनांचें खरें यश आहे. या गटातल्या एकंदर १३५ खेड्यांवर विकासाकरतां आतांपर्यंत साडेसात, आठ लाख रुपये खर्च झालाय. त्यापैकी साडेचार ते पांच लाख रुपये या खेड्यांतल्या गांवकऱ्यांनीच उभे केलेत. जवळ जवळ सव्वालाख रुपये पंचायतीनें रोख गोळा केले. सव्वा दीड लाख किमतीची जमीन गांवकऱ्यांनी दिली आणि जवळ जवळ तितक्याच रकमेची मजुरी फुकट दिली. रस्ते, भोंकाच्या विहीरी, खताचे खड्डे, कृत्रिम उपायांनी चांगल्या गुरांची पैदास, कोबड्या पाळण्याचे

उद्योग, कातडीं कमावण्याचीं आणि साबु करण्याचीं केंद्रे, फळझाडांची बागाईत, शाळा, करमणूक केंद्र, भजन सभा, खेळाडूंचे संघ, अशा अनेक पूर्वी नव्हत्या त्या नव्या गोष्टी या खेड्यांत आता दिमूं लागल्यात.”

तानसिंगाला आम्ही विचारलें, “काय सरपंच साहेब, तुमच्या गांवांत नवीन काय काय झालें ?”

तानसिंग म्हणाला, “सर्वच नवीन आहे, साहेब—रस्ते, शाळा, सिमेंटच्या विहिरी, वाचनालय, तरुण शेतकरी संघ, बायकांची सत्सग सभा, शाळेच्या बाहेरच्या बाजूला तुम्ही लहानशी खोली पाहिलीत ते प्रथमोपचार केंद्र, पंचायतीने चालवलेली सहकारी पेढी, डांसांसाठीं आणलेले डी. डी. टी. पंप. पूर्वीपेक्षां शेतीमुद्दा खूप सुधारलीय. नवीन प्रकारचे सतरा नांगर आणलेत गांवांत आम्ही. वर्षाला दहा टन रासायनिक खत आतां आम्ही वापरतो. फळांचीं झाडे पूर्वी नव्हतींच गांवांत. आता खूप लावलींत. पिकांच्या स्पर्धा दर वर्षी करतो. जास्तीत ज्यास्त पीक काढणाराना पदकं, बक्षिसं वगैरे देतो.”

“पैसे कसे उभे करतां ?” आम्ही विचारलें.

“प्रत्येकी दोन ते दहा रुपयांपर्यंत वर्गणी आपखुषीनें गांवकरी देतात. रस्ते सुधारण्यासाठीं पांच दिवसांची मजुरी प्रत्येक धडधाकट माणूस फुकट देतो.” त्यानें उत्तर दिलें.

“गावांत एकंदर माणसं, गुरे किती आहेत ?”

“माणस सारां सहाशेंचाळीस आणि घर आहेत सव्वाशें. साठसत्तर गाई, शंभर म्हशी, दाडशें बैल आणि दहाबारा उंट आहेत. सुतार, शिंपी, सोनार, लोहार एकेकच आहेत. चांभार मात्र सहा आहेत, आणि कातडी कमावणारे सात आहेत. आमचें रबी पीक—गहू, चणे, बटाटा, तूर, मोहोरा, आणि खरीप पीक—ऊंस, कापूस, मका, भात.”

या पंजाबी खेड्यांतल्या शेतकऱ्यांचीं घरे पाहून मला आश्चर्य वाटलें. आमच्या कोकणातल्या किंवा घाटावरच्या शेतकऱ्याच्या मानानें शरिरानें पंजाबी शेतकरी उंच, उजळ, धिप्पाड. इथला गहूं चणाहि जसा भरदार आणि टचटचीत तशींच यांचीं घरेहि आमच्या खेडवळ घरांशीं तुलना करतां चांगलींच ऐसपैस आणि भरभक्कम वाटली. बरींचशीं घरे चांगली वीटचुन्याची होती. एका चांगल्याशा घरांत आंत जाऊन आम्ही पाहिल. चुना लावलेल्या दाराच्या कमानीवर

लाल हिरवीं पिवळीं फुलें पानें रंगवलेलीं होती. कमानीच्या आंतल्या बाजूला औते, नांगराचे फाळ वगैरे पडले होतें. त्या पुढच्या चौकांत डाव्या बाजूला चांगले पुष्ट गाईत्रैल रांगेनें बांधलेले होते. एका वेगळ्या गोठ्यांत एक उंट बसला होता. मोट ओढण्याला इकडचे शेतकरी उंट वापरतात. स्वयंपाकघराला लागून धान्याचें कोठार होतें. एका भितीला लहानशी लाकडाची फळी होती. तें कोठाराचें दार. फळी काढल्याबरोबर आमच्या हातांत सोन्यासारखा पिवळा टचटचीत गहू आला.

काहीं घरांवर काळ्या फळ्यांवर पांढरीं अक्षरें रंगवून शेतकऱ्यांनीं आपल्या नांवाच्या पात्र्या लावलेल्या दिसल्या!—‘साधुसिंग,’ ‘वनवारी’!

हरिजन वर्तींतलीं घरें त्रिखलमातीचीं होतीं. रस्तेहि अरुंद होतें, पण बहुतेक घरांत त्रिनधुराच्या चुली होत्या—त्रिनधुराच्या म्हणजे धूर वरतीं जाण्याकरितां धुरांड्याची व्यवस्था असलेल्या. त्यामुळें घरें वरींच स्वच्छ दिसत होतीं. हरिजनांची विहीर चांगली उंचावर सिमेंटची बांधलेली होती. एका पत्रकारानें तानसिंगाला म्हटलें, “काय सरपंच, गांवांतल्या तुमच्या विहिरीवर हरिजन पाण्यासाठीं येतात कीं नाहीं?”

तानसिंग जरा वावरला, “हो—नाहीं. येतील—” असें चांचलं लागला. आणखी प्रश्न विचारून त्याला कुणी त्रास दिला नाहीं. मैनी खुर्द मधलें कातडीं कमावण्याचें केंद्र पाहून आम्ही दुसऱ्या खेड्याकडे जायला निघालों.

हें शामगड खेडें मैनीखुर्दच्या तिप्पट मोटें होतें. इथंहि सर्व नव्या सुधारणा आल्याच होत्या. शाळेच्या इमारतींतल्या बाहेरच्या कचेरीच्या खोलीच्या दाराला भलेभक्कम तुरुंगांच्या गजांसारखे गज पाहून मी म्हटलें, “हें काय, बुवा?”. तेव्हां मुख्याध्यापक हंसत म्हणाले, “पूर्वीच्या पोलीस चौकीची आम्ही शाळा केली आहे. पकडलेल्यांना कच्चा कैदेंत ठेवायची ही खोली होती!”

तिसऱ्या बुटाना खेड्यांत विकासप्रकल्पातर्फे फिरतीं प्रदर्शनें कशीं भरवतात तें आम्हाला दाखवण्याकरतां एक प्रदर्शन अधिकाऱ्यांनीं भरवलें होते. खास उभारलेल्या एका तंबूंत हें प्रदर्शन होते. भोंग्यांतून ध्वनिमुद्रिकांचे संगीत चालू होते आणि शेतकरी स्त्रीपुरुष इकडून तिकडे फिरत होते. प्रदर्शनांत खेडूत स्त्रियांनीं केलेल्या विणकामाचे नमुने, खेड्यांतल्या चांभारांनीं केलेल्या चपला, जोडे, मातीचीं भांडीं वगैरे होतींच; पण चांगल्या वीवियाण्याचे, खतांचे, औत

अवजारांचेहि नमुने होते. उत्कृष्ट जातीच्या त्रैलांचें बीज घेऊन कृत्रिम उपायांनीं गुरांची पैदास कशी सुधारावी हें सांगण्याकरतां आपल्या साधनांसह एक शीख पशुडॉक्टरहि प्रदर्शनांत होते. शेतकरी स्त्रियांना बाळंतपण, शिशुसंगोपन, वगैरेंची माहिती देणारी एक पोरगेलीशी, चुणचुणीत पंजाबी नर्सहि होती.

प्रदर्शन पाह्यला आलेल्या तरुणवृद्ध शेतकऱ्यांना आम्हांला कांहीं प्रश्न विचारवायाचे आहेत असें आम्ही म्हटलें, तेव्हां तिथला तरुण ग्रामसेवक धरमसिंग यानें तिथेंच शेतकऱ्यांना बोलावून एक लहानशी सभा घेतली. आमच्यांतल्या हिंदी जाणणारांनीं शेतकऱ्यांना उलटेमुलटे प्रश्न विचारले. विकासप्रकल्पांमुळें फायदा होतो आहे हें कुणीच अमान्य केलें नाही. एक धिप्पाड, पांढरेशुभ्र केंस झालेला म्हातारा शेतकरी म्हणाला, “साहेब, माझ्या तरुणपणीं या जेमतेम चारशें माणसें असलेल्या खेड्यांत साऱ्या गांवाचें पीक दोनशें मणांचें नव्हतें; आतां एकदोन घरें अशी आहेत कीं त्यांचें स्वतःचें पीक दोनशें मणांवर आहे !”

ग्रामसेवक धरमसिंग म्हणाला, “या खेड्यांत दोन वर्षांपूर्वी मी आलों तेव्हां मला राह्यला कुणी जागा देईना. देवळांत राह्यलों ! समाजविकास, ग्रामसेवक हें सगळेंच कांहीं खेडुतांना नवीन होतें. सरकारचें कांहीं तरी आहे म्हणजे खेडुतांना सशयच येई.”

रायपूर आणि अर्जादेरि या दोन खेड्यांना भेट देऊन आम्ही परत फिरलों. शिवणकाम शेतकरी स्त्रियांना शिकवण्याचा एक फिरता वर्ग विकासगटातफें खेड्याखेड्यांत चालविला जातो. प्रत्येक खेड्यांत शिवण्याचीं यंत्रे घेऊन शिवण शिक्षिका कांहीं दिवस मुक्काम करतात. असला एक वर्ग आम्ही रायपूर खेड्यांत पाहिला. आम्ही आंत गेल्याबरोबर मास्तरणीखेरीज इतर स्त्रियांनीं आपल्या रंगी-वेरंगी ओढण्या भर्कन् तोंडावर ओढल्या ! अर्जादेरि खेड्याची एकंदर लोकसंख्या फक्त एकशें तेरा आहे. बहुतेक सर्व गांवच आम्हांला भेटलें म्हणायला हरकत नाही. तळ्याच्या कांठीं एका पिंपळाखालीं कांहीं गांवकऱ्यांनीं आम्हांला खड्या सुरांत भजनें म्हणून दाखविली, दोन तलवारी एकमेकांना जोडाल्या तसें कांहींतरी वाद्य एक जण भजनाबरोबर चिपळीसारखें वाजवीत होता.

दुपारीं नीलोखेरींतील विकास कार्यकर्ते तयार करण्याचीं निरनिराळीं केंद्रे पहाण्याचा कार्यक्रम होता.

पहिल्यांदा भारत सरकारच्या माहितीखात्याचें केंद्र पाहिलें. तिथें भारताच्या निरनिराळ्या भागांची माहिती देणारी निरनिराळ्या भाषांतलीं पत्रके आणि सचित्र पुस्तिका होत्या. तिथून नीलोखेरींतील फार महत्त्वाची संस्था म्हणजे 'एक्स्टेन्शन ट्रेनिंग सेंटर'—राष्ट्रीय विस्तार शिक्षण केंद्र, किंवा ग्रामसेवक तयार करण्याचें केंद्र पहावयास गेलों. भारतांतल्या बहुतेक राज्यांत अशीं केंद्रे आहेत. पण ज्या राज्यांत नाहीत त्यांच्यासाठीं भारत सरकारनें हें केंद्र नीलोखेरींत चालवले आहे. प्रिन्सिपॉल सिंग आणि त्यांचे सहकारी यांनी केंद्राचे सर्व विभाग आम्हांला दाखवले. मराठी पद्धतीनें काचा मारून धोतर नेसलेले, वर लांब रेशमी झब्बा घातलेले, दणकटं बांध्याचे, वर्णानें काळे, पन्नाशी उलटून टक्कल पडलेले प्रि. सिंग आमच्याकडले देशस्थ ब्राह्मण तर नसावे ना असें पहिल्यांदा मला वाटलें. पण ते पंजाबीच असल्याचें नंतर कळलें.

काश्मीर—जम्मू मधले ९२ तरुण केंद्रांत ग्रामसेवकांचें काम शिकत होते. अभ्यासक्रम एक वर्षाचा असतो. सरकारकडून महिना ५० रुपये खर्चासाठीं मिळतात. नंतर आपल्या राज्यांतल्या कोणत्याहि खेड्यांत जाऊन तिथल्या लोकांत मिसळून रहावयाचें; आणि नव्या पद्धतीची शेती, खतें, आरोग्य, स्वच्छता वगैरे बाबतींत गावकऱ्यांना मार्गदर्शन करावयाचें. ७०-८० रुपये ग्रामसेवकांचा पगार असतो. लोकसेवेची इच्छा आणि या कामाची आवड असल्याशिवाय या कामांत कुणी पडणार नाही.

केंद्रांतल्या विद्यार्थ्यांची झोपायची लांबच लांब खोली पाहिली. दोन्ही भितींना लागून रागेनें खाटा होत्या. खाटेवर निळी चादर होती. उशाकडे एक एक फावडें होतें.

“हें फावडें म्हणजे ग्रामसेवकाचें भूषण,” सिंग म्हणाले, “पहांटेपासून दुपारपर्यंत यांच्याकडून मी भरपूर काम करून घेतों, पण खाणेंपिणें, खेळ यांची मात्र त्यांना मुळींच हयगय करूं देत नाहीं. इथे आलेल्या मुलाचें बाहेर पडतांना वजन वाढलेलेंच असलें पाहिजे. रोज त्यांना सकाळीं दूध घ्यायला लावतां. कांहींच्या घरची फार गरिबी असल्यामुळें दूध वगैरे न घेतां पन्नास रुपयांतले कांहीं पैसे वांचवून घरीं पाठवायला ते पाहातात; पण मी त्यांना तमें करूं देत नाहीं.”

केंद्रांत काम करणाऱ्या प्रि. सिंग यांच्या एका सहकाऱ्यानें विद्यार्थ्यांकरतां केंद्रांत असलेलें कायमचें प्रदर्शन आम्हाला दाखविलें. या प्रदर्शनांत खेड्यांतल्या

आदर्श विहिरींचें, संडासांचे छोटे छोटे नमुने होते. आरोग्यविषयक मोठमोठी रंगीत चित्रेहि भितीवर लावलेली होतीं. शेतीच्या अवजारांचेहि नमुने होते.

इथून समाजशिक्षण केंद्रांत आलों. नागपूरकडले श्री. ताम्हने या केंद्रात प्रमुख आहेत. त्यांनीं मोठ्या उत्साहानें आम्हांला सर्व माहिती दिली.

“खेड्यांतल्या माणसाला खार्णेपिणें, कपडालत्ता चांगला मिळायला हवा, त्याचप्रमाणें खरा जीवनानंद चाखण्याकरतां त्यांच्या सौंदर्यदृष्टीचाहि विकास व्हायला हवा,” ते म्हणाले, “म्हणूनच मातीचीं सुंदर भांडीं कशी करावीं, त्यांच्यावर रंगीवेरंगी आकृत्या किवा वेलबुट्टी कशी काढावी, घराच्या साध्या भिंतीहि सुंदर कशा करतां येतील हेंहि त्यांना समजायला हवें.”

या केंद्रांत शिक्षण घेणाऱ्या समाजशिक्षणाधिकाऱ्यांना या दृष्टीनें तयार करण्यांत येतें. केंद्रांतली निरनिराळ्या आकारांचीं आणि रगाचीं सुंदर सुंदर मातीचीं भांडीं, मुक्कं नक्षीकाम केलेल्या कातड्याच्या पिशव्या, खेडुत मुलांचें रंगकाम वगैरे आम्हाला श्री. ताम्हने यांनीं दाखवले.

संध्याकाळीं गेस्ट हाऊसच्या हिरवळीवर नीलोखेरींतल्या अधिकाऱ्यांनीं आम्हांला एक चहापार्टी दिली. तिथे प्रख्यात गांधीवादी अर्थशास्त्रज्ञ डॉ. जे. सी. कुमाराप्पा भेटले. ते कट्टर गांधीवादी आहेत. कांचा मारलेलें खादीचें धोतर, खादीचा लांब सदरा, गांधी टोपी, आणि अर्ध्या पिकलेल्या केसांची त्रिकोणी दाढी—त्याचें व्यक्तित्व प्रभावी आहे. उत्कृष्ट इंग्रजींत संथपणें ते बोलतात. राक्षसी यंत्रिकणावर त्यांचा भारी राग. “भाकऱ्याचं प्रचंड धरण बघायला तुम्ही जाणारच असाल ?” आम्हांला ते म्हणाले.

आम्ही “हो” म्हणालो.

तेव्हां ते म्हणाले,

“आपल्या दक्षिणेकडे सहाशें सातशें वर्षांपूर्वी पांड्य राजांच्या काळांत लहान लहान धरणें बांधून मोठमोठे तलाव बांधले होते. या तलावांत पुराचें पाणी सांठत असे, आणि शेतकऱ्यांना त्याचा भरपूर उपयोग होई. हे जुने तलाव थोडे दुरुस्त केले तर अन्नाचें उत्पादन तिप्पट करतां येईल. पण तिकडे कुणी लक्ष देत नाहीं; आणि कोट्यवधि रुपयांचीं प्रचंड नवीं धरणें एकामागून एक होताहेत ! विजेचें प्रचंड उत्पादन, प्रचंड कारखाने, प्रचंड स्पर्धा आणि प्रचंड बेकारी ! ठीक आहे. आमचें ऐकतो कोण ? सरकारलाहि आम्ही

नको आणि लोकांनाहि नको !”

“राज्यपुनर्रचनेचायत तुम्हांला काय वाटतं, डॉक्टर ?” आम्ही विचारलें.

“वर्काल लोक आणि कायदेमंडळाचे सभासद—म्हणजेच सुशिक्षित बेकार—यांना भाषावार प्रांत हवे आहेत,” कुमाराप्पा उद्गारले, “विज्ञान्या गरीब जनतेचा त्यांत कांहींच फायदा नाही. देशाचे विभागच करायचे तर नद्यांच्या खोऱ्यांना धरून करायला हवेत. नद्यांची खोरी ही सुधारणा आणि संस्कृतीची उगमस्थाने असतात. भारतांतल्या बहुतेक नद्या पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वाहतात. बहुतेक डांगर पश्चिमेकडेच आहेत. तेव्हां एक एका नदीच्या खोऱ्याचा एकएक घटक करावा. नदीच्या पाण्याचं लहान लहान धवधवे असतात. त्यांचा उपयोग करून छोटीछोटी वीजनिर्मितीची केंद्रे करावी. त्या विजेवर ग्वेड्यांतले छोटेछोटे उद्योग चालवावे आणि खेडीं स्वयंपूर्ण करावीं.”

रात्र बराच झाली होती. कुमाराप्पांचं आभार मानून आम्ही आमच्या निवासस्थानीं परत आलो; आणि जेवणं उरकून गत्रीच्या गाडीनें पुढें जाण्याकरतां नीलोखेरीचा निरोप घेतला.

सतलजचें पाणी

सतलज, चिनात्र, त्रियास, झेलम, गर्वी ही नांवे लहानपणीं गाण्यांतल्या एखाद्या मंजुळ ओळीसारखीं आम्ही गुणगुणत असूं: आणि भूगोलाच्या पुस्तकांत पाहिलेल्या पंजाबांतल्या या पांच नद्यांचीं चित्रे डोळ्यापुढें रंगवीत असूं, त्यानंतर इतिहास वाचूं लागलों. वेदांतल्या ऋचा आर्य ऋषिवर्यांनीं याच नद्यांच्या काठीं रचल्या आणि गाडल्या, हें कळलें तेव्हांपासून तर या नांवांचें भलतेच गूढ आकर्षण वाटूं लागलें. पंजाबची भूमि सुजलासुफला करून टाकणाऱ्या या महान् नद्या आपल्याला कधीं पाहायला मिळतील काय, असें मनाला वाटे.

लोकमातांच्या कपाळीं राजकारण

सोन्यासारख्या मुलायम मातींतून सोन्यासारखा गहूं, हरभरा देणाऱ्या पंजाबच्या भूमीचे दोन तुकडे झाले. एक तुकडा पाकिस्तानांत गेल्या आणि एक तुकडा भारतांत राहिला. या नद्यांच्या प्रवाहांचेहि कांहीं तुकडे भारतांत आले, तर कांहीं पाकिस्तानांत गेले. आपल्या प्रदेशांतल्या प्रवाहांना धरणें बांधून, भारत आमचा पंजाब शुष्क करूं पाहतो आहे, अशी पाकिस्तानची तक्रार—तर भारतीय पंजाबांतले कालवे कोरडे पाडण्याचा उद्योग आपल्याकडले प्रवाह अडवून पाकिस्ताननें चालविला आहे असें भारताचें म्हणणें. एका पंजाबचे दोन पंजाब झाल्यामुळें या लोकमातांची अशी ओढाताण चालली आहे; आणि त्यांची ही विटंबना जागतिक लवादापर्यंत जाऊन पोहोंचली आहे. लोकमातांना भूगोल आणि इतिहास माहीत होता, पण आपल्या कपाळीं राजकारण येईल याची त्यांना कल्पनाहि नसेल!

भूगोल, इतिहास आणि राजकारण यांच्या रंगछटांनी अशा तऱ्हेने गूढरम्य झालेल्या वातावरणांत गुरफटलेल्या या नद्यांपैकी सतलज किंवा वैदिक ऋषींची शतद्रु, त्रियास आणि रावी या नद्या पाहण्याची संधि भारत सरकारने विकास-योजना दाखविण्याकरिता लेखक पत्रकारांना नेले तेव्हां मिळाली. अंबाला स्टेशन रात्री साडेअकराला आम्ही सोडले. पहाटे साडेसातच्या सुमाराला आम्ही 'आनंदपूरसाहेब' या स्टेशनांत येऊन पोहोचलों. भाक्रानंगल धरणाचे प्रचंड बांधकाम सुरू झाल्यापासून नंगल नांवाचें एक नवीनच नगर उभे करण्यांत आलें आहे, आणि रेल्वेचा फाटा तेथपर्यंत नेला आहे. गाडी आनंदपूरसाहेबहून पुढे नंगललाच जाणार होती. आमचा मुक्काम नंगलमधल्याच सरकारी फील्ड होस्टेलमध्ये होणार होता. तेथूनच सतलजवरली भाक्रा-नंगल धरणे पाहायला आम्ही जाणार होतो. आनंदपूरसाहेबहून नंगलपर्यंत मोटाररस्ता आहे. या रस्त्यावर नंगलच्या धरणाने अडविलेल्या सतलजच्या पाण्यावर चालणारी दोन प्रचंड वीज-उत्पादन केंद्रे—कोटला आणि गंगुवाल—आहेत, तीं आम्हांला पाहावयाचीं होती. स्टेशनाच्या नांवापुढें 'साहेब' लावलेलें पाहून आश्चर्य वाटलें होतें; पण नंतर कळलें कीं, शीखांचे गुरु नानक यांचा या गांवाशीं संबंध आल्यामुळे शीख लोक हें गांव अत्यंत पवित्र समजतात. कोणत्याहि पवित्र गोष्टीला शीख 'साहेब' म्हणतात. आपल्या पवित्र ग्रंथालाहि ते 'ग्रंथसाहेब' म्हणतात. भाक्रा-नंगल धरण-योजनाचे सपर्काधिकारी आम्हांला नेण्याकरिता मोटारी घेऊन स्टेशनांत आलेच होते.

कोटला व गंगुवाल येथील वीजकेंद्रे

कोटला पॉवरहाऊसच्या बाजूच्या टेकाडावर सुंदर बागवगीचानें वेढलेले सरकारी रेस्टहाऊस आहे. रेस्टहाऊसच्या बागेतून अठरा मैलांवरल्या नंगल येथून आणलेल्या सतलजच्या कालव्याचें पाणी तीन प्रचंड पायऱ्यांवरून धवधव्यासारखें फेसाळत उड्या मारतांना दिसतें. या पाण्यावरच कोटलाचे टर्बाइन्स फिरतात, आणि २४००० किलोवॅट वीज तयार होते. रेस्टहाऊसमध्ये प्रातरुपाहार घेऊन कोटलाचें पॉवरहाऊस पाहावयाला गेलों. दोन प्रचंड जनरेटर सध्यां चालू आहेत. तिसऱ्याची जागा रिकामी आहे. तो लवकरच येईल. तेथल्या इंजिनियरांनीं लाल-हिरव्या सुपारीएवढ्या दिव्यांनीं भरलेलीं वीज-

नियंत्रणाचीं यंत्रं आणि या केंद्रांतून कुठे कुठे वीज जाते तो नकाशा दाखवला. कोटलाचे वांशिश्रय हे कीं, येथून सहा मैलांवर असलेल्या दुसऱ्या गंगुवाल या वीजकेंद्रांतून येथल्या यंत्रांचें नियंत्रण करतां येतें. कोटला येथें निर्माण झालेल्या विजेचा हिशेब गंगुवाल येथील फलकावरील यंत्रं वरोवर दाखवितात. ध्वजध्व्याचें पाणी जेथें टर्बाइन्सवर पडून तीं फिरतात, तो पॉवरहाऊसचा भाग नदीच्या पात्रावली दोन मजले खोल आहे. भुयारातल्याप्रमाणें जिने उतरून या मजल्यावर जातां येते. दोन्ही भूमिगत मजल्यावर निरनिगळीं यंत्रं आहेत. हीं यंत्रं पाहून आम्ही वर आलों, आणि सहा मैलांवर असलेल्या गंगुवाल्कडे आमच्या मोटारी वळल्या. गंगुवाल कोटलासारखेच आहे. येथून नंगल बारा मैल आहे. नंगलहून भाक्रा धरण जेथे बांधलें जात आहे ती दरी सात मैल आहे. भाक्रा येथे चाललेल्या प्रचंड उद्योगाला आवश्यक असलेली वीज गंगुवाल पॉवर हाउस पुरवितें. गंगुवाल पाहून आम्ही थंय नंगलला गेलों.

जगातलें एक प्रचंड धरण भाकऱ्याला बांधलें जात आहे. या धरणाची पूर्व-तयारी १९४८ पासून चालू झाली. पण धरणाच्या कामाला प्रारंभ १९५५ च्या नोव्हेंबरमास झाला आणि साडेतीन वर्षांत हें धरण पुरें होणार आहे. ३०० इंजिनअर, २००० इतर अधिकारी आणि ७००० मजूर आठ आठ तासांच्या तीन पाळ्या करून रात्रंदिवस साडेतीन वर्षे खपणार आहेत. हे नऊदहा हजार लोक, आणि इथल्या यंत्रांच्या दुरुस्तीकरितां किंवा मोठमोठ्या पोलादी यान्या जोडण्याकरितां उभारलेल्या कारखान्यांत कामें करणारे चार-पांच हजार लोक मिळून पंधरा हजार लोकवस्तीसाठीं नंगल हें नवेंच नगर, भाकऱ्याच्या चिंचोळ्या दरीतून बाहेर पडलेल्या सतलजच्या काठीं वसविण्यांत आलें आहे. वड्या पाहुण्यांसाठीं नदीच्या एका वळणावर रंगीवेरंगी फुलांच्या ऐसपैस बागा आवती-भोंवती असलेले एक दोन सुसज्ज बंगले आहेत. गांवांत एक लहानसा बाजार आणि ब्राह्मणांसारखीं विटांचीं घरे आहेत. शाळा, दवाखाना, इस्पितळ वगैरे भरपूर मोकळ्या जागेत आहेत. भाकऱ्याच्या मानाने अगदीच लहान म्हणजे ९५ फूट उंचीचें एक धरण सतलजला नंगल येथें बांधलें आहे. येथें पाणी अडवून जो कालवा काढला आहे, त्याचेंच पाणी गंगुवाल आणि कोटला येथील वीज-केंद्रांचीं टर्बाइन्स चालवतें. दोनशें मैलांवर असलेल्या दिल्ली शहराला गंगुवाल केंद्रच वीज पुरवितें.

मनाला गुदगुल्या करणारी कल्पना !

संध्याकाळीं नंगलचें धरण पाहायला गेलो. नदींत धरणे बांधायचीं म्हणजे प्रवाहाचा जोर सहन करण्याकरिता त्यांचा पाया नदीच्या पात्राखालीं शंभर ते दीडशे-दोनशें फूट दगड फोडून घालावा लागतो. नंगल धरणाचा पाया सतलज नदीच्या प्रवाहाखाली ७० फूट आहे, तर भाक्याचा १५० फूट आहे. धरण दाखविणाऱ्या इंजिनिअरांनीं धरणाच्या एका टोकाला असलेल्या भव्य आणि आरामशीर लिफ्टमध्ये आम्हा चौदा-पंधरा जणाना उभे करून पृथ्वीच्या पोटांत नदीच्या पात्राखाली ७० फूट खोल-म्हणजे एखाद्या इमारतीचे पांचसहा मजले होतील इतकें खोल नेले ! धरणाच्या भूमिगत पायात चागले १० फूट उंचीचे आणि ५-६ फूट रुंदीचे, -सिमेटचा गिलावा केलेले आणि विजेच्या दिव्यांनीं प्रकाशित केलेले कांहीं फर्लिंग लांबीचे आडवेतिडवे बोगदे होते. यांना 'इन्स्पेक्शन गॅलरीज' म्हणतात. धरणाची मजबुती पहाण्याकरितां या बोळांतून किंवा बोगद्यांतून इंजिनिअराना फिरतां येत. भूगर्भातलें पाणी धरणाचा पाया टिला करील म्हणून ते पंपाने वर घेऊन नदीच्या पाण्यांत नेऊन सोडण्याची व्यवस्था या बोगद्यांत केलेली असते. हे भूगर्भातलें पाणी ठिकठिकाणीं आम्हांला दिसलें. तें स्फटिकासारखें स्वच्छ आणि थंडगार पाणी चारवून पाहातां फारच चवदार वाटलें. सतलजसारखी एक महान नदी वरून वाहात आहे आणि तिच्या पात्राखाली १०० फूट जागेत आपण फिरतो आहांत ही कल्पना मनाला कांहीं विलक्षण गुदगुल्या करित होती. इंजिनिअरांच्या कर्तृत्वाचेंहि कौतुक वाटत होतें.

धरण पाहिल्यावर गांवांत एक फेरी मारली. नंगल गाव स्वच्छ आणि मोकळें वाटतें, पण जुन्या गांवाचा प्रौढपणा त्यांत दिसत नाही. नदीच्या काटीं एक गुरुद्वार आणि एक देऊळ आहे. तीं नवीं कोरींच आहेत. गुरुद्वाराचा कांहीं भाग तर अजून बांधून व्हायचा आहे. लांबून मशिदीच्या घुमटासारखे दोन घुमट आणि एक कळस दिसत होता. पण येथे मशीद एकहि नाही. उंचावर दिसत होता तो गुरुद्वाराचा घुमट होता. दुसरा घुमट 'सनातन धर्मसभे'च्या धर्मशाळेचा होता. धर्मशाळेच्या आवारांत लक्ष्मीनारायणाचें मंदिर आहे. कळस त्याच मंदिराचा होता. मंदिराजवळ दोन खोल्यांच्या जागेत 'सनातन धर्मसभे'चें वाचनालय आहे. तेथें पंजाबी, हिंदी, पुस्तकें किंवा हिंदी, इंग्रजी वृत्तपत्रें वाचीत बसलेले दोघे-तिघे दिसले. नंगल रेल्वे-स्टेशन चिमुकलेच पण वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

पायन्या चढून स्टेशनच्या इमारतींत जावें लागतें. पायन्यांच्या दोन्ही बाजूंना सतलजमधले पांढरे, तांबूस, पिवळे मोठमोठे मोपळ्याएवढे गोटे एकावर एक चून लावले आहेत. नंगलमध्ये कुठेंहि गेलें तरी सतलजला विसरतां येत नाहीं.

भाक्रा धरणाचें अतिप्रचण्ड स्वरूप

दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच भाक्रा पाहायला मोटारींतून निघालो. सहा-सात मैलांचेंच अंतर, पण एकदोन छोटे घाट चढून उतरावे लागतात. धरणाच्या सर्गीं आल्याबरोबर दूर अंतरावर हिमालयाच्या रांगांतले दोन प्रचंड कडे आणि कड्यांच्या मधल्या जागेत अजस्र पोलादी खांब्यांच्या जाळ्यांतून इकडेतिकडे फेरणाऱ्या राक्षसी याऱ्या दिसू लागतात. चुकून सुरंगानें उडालेल्या दगडांनीं मेकें फुटूं नये म्हणून पांढरा रंग दिलेल्या टिनच्या टोप्या घालून फिरणारे इंजिनियर आणि कामगार ठिकठिकाणीं कामें करीत होते. या दोन कड्यांच्या मधल्या अगदीं चिंचोळ्या दरींतून सतलज बाहेर पडते. उन्हाळ्यांत हिमालयाचें र्फ वितळून नद्यांना पूर येतात, तेव्हां सतलजचें ९० टक्के पाणी समुद्रांत फुकट गतें. तेव्हां या चिंचोळ्या जागेत धरण बांधून लाखो एकर जमिनीला पाणी पुर्विण्याची आणि विजेचें उत्पादन करण्याची कल्पना पन्नाससाठ वर्षापूर्वीच ब्रिटिश इंजिनियरांना सुचली होती. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर १९४८ साली तिला मूर्त वरूप आलें; आणि नंतर सात वर्षांनीं धरणाच्या कामाला सुरुवात झाली.

भाक्रा धरणाचें सर्वच कांही प्रचंड आहे. सरळ उंचीचें (म्हणजे स्ट्रेट विद्दिटीचें) जगांतलें सर्वांत उंच धरण हें होणार आहे. याची उंची जवळजवळ १०० फूट म्हणजे कुतुबमिनारच्या तिप्पट होणार आहे. कड्यांमधल्या दरीचा भाकार इयर्जांतल्या 'व्ही' अक्षरासारखा आहे. तेव्हां दोन कड्यांमध्ये पायाकडे १५० फूट आडवें हें धरण होईल, तर शेंड्याकडे १७०० फूट होईल. या रंगाची जाडी पायाकडे १३०० फूट असेल; तर शेंड्याकडे फक्त ३० फूट. या १० फूट जाडीच्या आणि १७०० फूट लांबीच्या टोकावरून इकडून तिकडे पायला उत्तम मोटार-रस्ता तयार करण्यांत येईल. रात्रंदिवस साडेतीन वर्षे या धरणांत ताशीं ४०० टन सिमेंट—कॉक्रीट ओतलें जाणार आहे. इंजिनियरांच्या मतें येथें साडेतीन वर्षांत ओतल्या जाणाऱ्या सिमेंटांत पृथ्वीभोंवती भुववृत्ताचा जो पट्टा आहे त्या संबंध पट्ट्यावर आठ फूट रुंदीचा सुंदर रस्ता

होऊ शकेल ! भाक्रा—नंगल एकंदर योजनेचा खर्च १७० कोटि रुपये होईल. धरणाच्या दोन्ही बाजूला दोन प्रचंड वीज-केंद्रे, आठ फूट रुंदीच्या वीस आणि पंधरा फूट रुंदीच्या दहा मिळून तीस प्रचंड बोगद्यांतून सोडलेल्या पाण्यावर चालतील. तीं साडेतीन लक्ष किलोवॅट वीज निर्माण करतील. ही धरणयोजना पुरी झाली कीं ७०० मैल लांबीचा मुख्य कालवा आणि त्याच्या एकंदर ४००० मैल लांबीच्या लहानमोठ्या शाखा मिळून पंजाब, पेप्सु आणि रैताड राजस्तान या प्रांतांच्या अदमासें साठ लक्ष एकर जमिनीला पाणी मिळेल. अन्नोत्पादन वर्षाकाठीं दहा लक्ष टनांनीं वाढेल. पांच लक्ष गांठी कापूस अधिक पिकेल आणि दीड लाख टन उंसाचें पीक अधिक येईल. याशिवाय लहानमोठ्या उद्योगधंद्यांची वाढ होईल, तें वेगळेंच. एक इंजीनिअर म्हणाले, “या धरणाच्या प्रचंड पणाची कल्पना येण्याकरतां एक गोष्ट सांगतो ती लक्षांत ठेवा—यु धरणाच्या पोटांत एक लक्ष खोल्या असलेली साठ मजल्यांची गगनचुंबी इमारत सहज मावूं शकेल.”

एका प्रख्यात अमेरिकन इंजिनियरच्या सल्ल्यानें काम चाललें आहे. पण प्रत्यक्षपणें कामें करणारे सर्व इंजिनियर हिंदीच आहेत. ‘मुख्य अडचण म्हणजे,’ इंजिनियरसाहेब म्हणाले, ‘हिमालय हा जगांतला सर्वांत उंच पर्वत असला तरी जगातल्या अगदीं तरुण पर्वतांपैकी तो एक आहे—अरवलीसारखा तो बुद्धा नाही. त्यामुळें हा खडक फार टिसूळ आहे. एक फूट खोदलें तर तीस फूट कोसळून पडतात. धरण मजबूत व्हावें म्हणून खडकाला भोकें पाडून हजारों टन सिमेंटचीं इंजेक्शनें आम्हाला त्याला द्यावीं लागतात !’

सतलजमधलेच गोटे आणि सतलजमधलीच रेंती

धरणाचा पाया घालायचा म्हणजे नदीचा प्रवाह बाजूला करून मधलें पात्र सुकें ठणठणीत करावें लागतें. त्याकरतां इंजिनियरांनीं एक युक्ति केली. दोन बाजूंच्या दोन कड्यांना आरपार भोकें पाडून चार चार कोटि रुपये खर्च करून दोन बोगदे केले. जेथें धरण व्हायचें त्याच्या वरच्या बाजूला मातीचें एक तात्पुरतें धरण बांधलें. त्याला कॉफर डॅम् म्हणतात. असेंच एक धरण कड्यांच्या बाजूला बांधलें. नदीचा प्रवाह वरच्या धरणानें दुभंग होऊन दोन बोगद्यांत शिरला, आणि खालच्या धरणाच्या पलीकडे उघडणाऱ्या बोगद्यांच्या दोन तोंडांतून

बाहेर पडून एक झाला, आणि पुढें जाऊं लागला. मातीच्या दोन धरणांमधील दर्यातली जागा कोरडी झाली. इथेच कुतुबमिनारच्या तिप्पट उंचीवर पोलादी खांब्यांवरून अजस्र याच्या इकडून निकडे फिरतात आणि लावणे टन कॉक्रीट, कोरड्या झालेल्या खालच्या भयानक दर्यांत ओतलें जाते. जीपगाड्या कड्याच्या माथ्यावर जाऊं शकतात. तिथूनच पलीकडे दुभंग होऊन दोन वेगघांत शिरलेल्या आणि मधली कोरडी जागा सोडून अलीकडे पुन्हा एक होऊन फेसाळत पुढें चाललेला सतलजचा प्रवाह आम्ही पाहिल्या. दरीच्या तळाशी कामे करणारी माणसें गालव्हरच्या लिलिपुटियनसारख्या हाताच्या अंगठ्याएवढी दिसत होती !

सिमंटंत मिसळण्याकरिता लागणारी रेती आणि दगड, धरणाच्या ठिकाणाहून चार मैलांवर सतलजच्याच काठी असलेल्या नेह्या आणि फत्तेवाला या गांवांहून येतात. चार मैल लांबीचा—अर्थात तुकडे जोडून केलेला—दीडदोन इंच जाडीचा आणि हात—दीड हात रुंदीचा एक खोराचा पट्टा—वेल्ड कन्व्हेअर—या गावांहून भात्र्यापयंत, विजेच्या तारांचे अमतात तशा खांब्यांवरून आणला आहे. तो चोवीस तास खडू खडू खडू खडू करीत विजेच्या शक्तीने फिरत असतो. नेह्या—फत्तेवालांमध्ये सतलजमधली रेती आणि लहान मोठेगोटे यंत्राच्या साहाय्याने आपोआप काढले जातात; आणि या पट्ट्यावर ठेवले जातात. भात्र्याला आले की लहानमोठे गोटे आपोआप वेगळे होऊन रेतीसह सिमंटंत जाऊन पडतात. प्रचंड रेफ्रिजरेटरमध्ये हें मिश्रण जातें, टगाविक वेळ थंडगार होते आणि तोललें जाऊन खाली उभ्या असलेल्या छोट्या रेल्वेच्या डब्यांत पडतें. डबा पुढें सरकतो. रिकामा डबा खाली येऊन उभा राहतो. पुढें सरकलेला संबंध डबा यारी उचलून घेतें, आणि कॉक्रीट खाली ओततें. रिकामा डबा खाली आपल्या चौकटीवर येऊन बसतो, आणि गाडी पुनः परततें. असें हें चोवीस तास चालू असते. चार मालगाड्या आणणार नाहीत एवढा माल हा खरी पट्टा दररोज आणतो; आणि माल ओतणें, मिसळणें, वजन करणें हीं हजारों मजुरांची कामे यंत्रे करतात ! एका खोलीत सर्व यंत्रांचीं वटणें आहेत. इथली वटणें दाबून हा अजस्र कारभार रात्रंदिवस चालू ठेवतां येतो. ही खोली इंजिनिअर आम्हांला दाखवीत होते, आणि आम्ही त्यांच्याकडून वटणांकडे आणि वटणांकडून त्यांच्याकडे टकमकां पाहत होतो ! सतलजमधलेच गोटे आणि सत-

लजमधलीच रेती घेऊन सतलजला अडवायची,—याचें सतलजला काय वाटत असेल कुणाला टाऊक !

भाक्याहून सतलज नदी खाली फिरोजपूरकडे जाते तेथेहि एक मोठे धरण बांधून कालवे काढलेले आहेत. पण फिरोजपूरला पोहोचण्यापूर्वी पाकिस्तानांत एक मोठी चक्कर मारून सतलज फिरोजपूर येथें भारतांत येते. पाकिस्तानांत तिचा प्रवाह अडवला जाण्याची आणि फिरोजपूरचे कालवे कोरडे पडण्याची भीति होती म्हणून मोगा तहसिलीत हिराके येथें—वियास सतलजला मिळते आणि दोन्हीचा एकच प्रवाह होतो,—त्या जागी सहा कोटि रुपये खर्च करून एक टुमदार धरण बांधण्यात आलें आहे. या धरणावरून सुंदर मोटारगस्ता आहे. या रस्त्यावर उभे राहून सतलज-वियासचा भव्य संगम डोळे भरून पाहता येतो. सतलज पाकिस्तानांत शिण्याआर्धीच हिराके येथे तिला अडवून दोन कालवे काढण्यात आले आहेत. एक कालवा फिरोजपूर येथे जातो. पाकिस्तानने आपल्या प्रदेशांत सतलजच्या पाण्याशी गडबड केली तरी या कालव्यातून सरळ फिरोजपूरला पाणी जाईल. दुसरा कालवा राजस्थानला जाऊन पोहोचणार आहे. पण सध्या जागतिक बँकेच्या लवादापुढे नद्याचें भाडण भारत पाकिस्तानने नेलेले असल्यामुळे हा कालवा खुला केलेला नाही.

नद्यांना राजकारण कळत नाही

रावीचा प्रवाह तर इतर कांही ठिकाणी अर्धा भारताचा आणि अर्धा पाकिस्तानचा आहे ! 'डेरावात्रा नानक' हे अमृतसरपासून चाळीसपन्नास मैलांवर पाकिस्तानच्या सीमेली लागून आहे. आगगाडी डेरावात्रा नानकाच्यापुढे जात नाही. पूर्वी अखंड भारतात सियालकोटला जाणारी गाडी डेरावात्रा नानकजवळ रावी नदीवर जो पूल आहे त्याच्यावरून जात असे. आता हा रस्ता बंद आहे. जवळचीं गांवे पूर आला म्हणजे बुडूं नयेत म्हणून या पुलाच्या खाली नदीच्या काठी भारतीय इंजिनियर प्रवाहांत दगडमार्तीची लहानलहान टेकाडे उभी करून प्रवाहाला वाजळ्या हालवीत आहेत. पाकिस्तानची याविरुद्ध तक्रार आहे. रावीवरल्या पुलाच्या एका टोकाला भारतीय सैनिक, रणगाडे, यंत्रसज्ज तोफा वगैरे घेऊन टाण माडून बसले आहेत, तर दुसऱ्या टोकाला पाकिस्तानी सैनिक तशाच

तयारींत बसलेले दिसतात. पुलाच्या मधोमध एक पत्र्याचा बाण उभा केला आहे. तेथें पांढरीं निशाणें घेऊन जरूर पडल्यास दोन्ही बाजूचे अधिकारी भेटतात, आणि बोळणीं करतात ! दुसऱ्या एका ठिकाणीं रावीवर असेंच काम चालू होतें. अलीकडल्या कांटावर आपल्या सैनिकांची गस्त चालू होती, तर पलीकडल्या कांटावर पाकिस्तानचे सैनिक संगिनी सरसावून फिरत असलेले दिसले !

रावी नदी कित्येकदां प्रवाह बदलते, आणि कधीं पाकिस्तानचा कांही प्रदेश भारतांत येतो तर भारताचा पाकिस्तानांत जातो ! नद्यांना राजकारण कळत नाही, त्याचा हा परिणाम !

—सह्याद्रि, एप्रिल १९५७

आजची गंगा—आजचे भगीरथ

आपल्या हजार पूर्वजांच्या अस्थि पवित्र करण्याकरितां भगीरथानं कुणी कधी केले नव्हते किंवा कुणी कधी करणार नाही असे प्रयत्न करून स्वर्लोकाला गंगा भूलोकांत आणली. अस्थि पवित्र झाल्या आणि त्यांच्या हजार ज्योति होऊन त्या स्वर्लोकाला गेल्या. भगीरथाच्या पूर्वजांना स्वर्ग मिळाला. ही झाली पुराणातली कथा. पण भूलोकाचा स्वर्लोक करूं पहाणाऱ्या दुसऱ्या भगीरथाची कथा सांगण्यासारखी आहे. ही कथा अगदीं आजकालची, फक्त शंभर वर्षापूर्वीची आहे; आणि गंगेच्या पवित्र जलाचा उपयोग करून भूलोकाचा स्वर्ग करूं पहाणाऱ्या या आधुनिक भगीरथाचें नांव आहे कर्नल कॉटले !

एका ब्रिटिश इंजिनियरला भारतातल्या मोठमोठ्या इंजिनियरांनीं आधुनिक भगीरथ म्हणावें आणि त्याचें नांव घेतांना एखाद्या महर्षीचें नांव घेतांना दाम्बवावा तसा आदर दाखवावा याचें पुष्कळांना आश्चर्य वाटे. पण शंभर वर्षापूर्वी— १८५४ साली गंगेचा प्रचंड कालवा काढण्याची कल्पना कॉटलेला सुचाली, आणि उत्तर भारतांतल्या लक्षावधि गोरगारवांच्या कोटकल्याणासाठीं अचाट धाडस करून त्यानें ती मूर्तस्वरूपांत आणाली, हें पाहिलें म्हणजे हा आदर योग्यच आहे असें वाटतें. उत्तर प्रदेशांतली विकासकार्य दाम्बवाण्याकरितां भारतसरकारनें नेलेल्या पत्रकारांबरोबर हा कालवा, या कालवाच्या निमित्तानें निघालेलें रूकीचें विद्यापीठ, जलसशोधन केंद्र वगैरे पहावयास मिळाली.

हरिद्वार येथें आम्ही उतरलों तेव्हां आम्हांला उतरवून घेण्याकरतां आलेल्या सरकारी इंजिनियरांनीं कॉटलेची सर्व कथा आम्हांला सांगितली. उत्तर प्रदेशांत अधिकारावर असलेल्या कॉटलेचें अंतःकरण दरवर्षी गंगेच्या पुराचें अमाप पाणी

फुकट जात असलेलें पाहून हळहळत असे. हरिद्वार येथें गंगेला एक प्रचंड कालवा काढून हें पाणी दोनशें मैलांवर असलेल्या कानपूरपर्यंत नेतां येईल, आणि हजारों एकर जमीन सुपीक करून लाग्गो गोरगरिवाना सुखी करतां येईल अशी एक अच्चाट कल्पना काँटलेला मुचली. शंभर वर्षापूर्वी इंजिनियरिंगचें शास्त्र आजच्या इतकें प्रगत नव्हतें. ही एक अडचण काँटलेपुढें होतीच; पण त्याहिपेशां मोठी अडचण म्हणजे पवित्र गंगामाईला अशा तऱ्हेनें स्पर्श करायला म्ळेच्छ सरकारच्या म्ळेच्छ इंजिनियराला धर्ममार्तण्ड शास्त्रीपंडित किंवा त्या काळची हिंदू जनता परवानगी देणें शक्य नव्हते. काँटलेनें अनेकांच्या गाठीभेटी घेतल्या, ग्यावया केले तेव्हां शेवटीं त्याला कुणी तरी सांगितलें कीं हरिद्वारच्या महापंडितांनीं परवानगी दिली तर जनता आक्षेप घेणार नाही; आणि तुझे काम होऊ शकेल.

काँटले महापंडितांकडे गेला आणि त्याचे पाय त्यानें धरले. महापंडित म्हणाले, 'तुला भगीरथासारखी तपश्चर्या करावी लागेल!' 'काय करू. बोला,' तो म्हणाला. हरिद्वारपासून अठरा मैलांवर रुर्की नावाचें गाव होते. तिथेंच गंगेच्या कालव्यासाठीं हवे असलेले इंजिनअर तयार करण्याकरता पुढें १८४७ साली सरकारनें थॉमसन काँलेज ऑफ इंजिनियरिंग काढले; आणि १९४७ साली भारत स्वतंत्र झाल्यावर पंडित जवाहरलालानीं पुढाकार घेऊन या काँलेजचें इंजिनियरिंग शास्त्राचें कसून सशोधन व्हावें म्हणून रुर्की विद्यापीठांत रूपान्तर केलें. असो. 'या रुर्कीपासून हरिद्वारपर्यंत अठरा मैलाचें अंतर नूं सोवळें नेसून आणि पायांत फक्त खडावा घाटून चालत आले पाहिजे, आणि आम्ही सांगूं तशी गंगामाईची पूजा केली पाहिजे,' महापंडित काँटलेला म्हणाले, 'एवढें केलेस तर गंगेला कालवा काढण्याची परवानगी मिळेल!'

काँटलेनें हें दिव्य केलें. ही गोष्ट सांगणारे इंजिनियर आम्हांला म्हणाले, 'अठरा मैल खडावांनीं चालत आल्यामुळें काँटलेच्या पायांचीं सालडी निघून रक्त टिक्कत होतें, पण त्यानें तपश्चर्या पुरी केली, आणि गंगेची यथासांग पूजा करून कालव्याचें काम मुरू केलें! १८५४ साली हा कालवा पुरा झाला. १९५४ सालीं उत्तर प्रदेश सरकारनें या कालव्याची शताब्दी मोठ्या थायामाटानें साजरी केली, आणि या समारंभाचें स्मारक म्हणून 'गंगानहर शताब्दी पूल' नांवाचा एक सुंदर नवा पूल हरिद्वार येथें 'हरिकी पायरी' जवळच खुला केला.

रुर्कीच्या वाटेवर

हरिद्वार येथे गंगेला मायापूर धरण नांवाचे धरण बांधून हा प्रचंड कालवा काढला आहे. या धरणावर 'मायापूर डॅम् बंगलो' नांवाचे सुंदर अद्यावत् अतिथिगृह आहे. या बंगल्याभोवतालच्या रंगीवेरंगी फुलांनी डंबरलेल्या मखमलीसारख्या हिरवळीवर उभे राहून समोरून खळाळत येणारे शुभ्र गंगाजल कितीतरी वेळ पाहिले तरी समाधान होत नाही. दुपारी 'गंगानहर शताब्दी पूल' दाखवायला आम्हांला इंजिनियरांनी नेले. 'हरिकी पायरी' कडून येणारा गंगेचा प्रवाह या पुलाखालून अतिशय वेगाने पुढे वाहतो. पाण्याच्या पातळीकडे सोड उभारलेल्या हत्तींचीं तोंडे कोरलेल्या या पुलाच्या स्तंभाकडे, पुलावरून आपण एकाग्र दृष्टीने ग्वाली पाहू लागलो की, पाणी स्थिर आहे आणि आपण हत्तींचीं तोंडे लावलेल्या एखाद्या प्रचंड नौकेतून झपाट्याने पुढे जातो आहोत असा एकसारखा भास होतो.

संध्याकाळी पाच वाजतां हरिद्वारहून रुर्कीला जाण्यासाठी मोटारीने निघालो. हरिद्वार ते रुर्की रस्ता या कालव्याच्याच कांठाने आहे. काठाशी टिकटिकाणी मोटार उभी करून, शंभर वर्षापूर्वी बांधलेला असूनहि आजच्या इंजिनियरांनाहि आदराने मास्तक नम्र करायला लावतील अशा कित्येक युक्त्या निरनिराळ्या अडचणी दूर करण्याकरतां कोंटले आणि त्याच्या सहकाऱ्यांनी कशा योजल्या आहेत ते आमच्या बरोबरचे इंजिनियर आम्हाला सागत होते. एके टिकाणी धानोरी नांवाची नदी कालव्याला आडवी येते. तिचे पाणी अशा खुबीने कालव्यांतून बाहेर काढले आहे, कीं नदीचा प्रवाह पुढे जातो,—जादा पाणी कालव्याला मिळते. कांही मैलांवर सोलनी नांवाची लहानशी नदी भेटली. तिचा प्रवाह कालव्यावरून पुढे सोडला आहे. कालवा खालून पुढे सटकतो.

वाटेत पथरी पॉवर हाऊस—पथरी विजली घर आणि वहादराबाद हायड्रॉलिक रिसर्च स्टेशन किंवा जलविज्ञान केंद्र पाहून घेतले. कालव्याच्या पाण्याचा एक धबधबा साधून पथरी येथील विजली केंद्र उभारले आहे. १९५६ च्या जानेवारी महिन्यांत या केंद्राचे काम सुरू झाले, आणि सोळा हजार किलोवॉट वीज ते निर्माण करू शकते. वहादराबाद येथे एक लहानसा धबधबा आहे आणि त्यावर साडेचार हजार किलोवॉट वीज निर्माण करणारे एक केंद्र पूर्वी होते. पथरी विजलीघर झाल्या-पासून हे वीजकेंद्र बंद करून तिथे आतां जलविज्ञान संस्थेची इमारत बांधण्यांत

आली आहे. इथें निरनिराळ्या प्रकारच्या धरणांचे नमुने करून आणि त्यांवरून पाणी सोडून कालवे, धरणे वगैरेंना उपयुक्त असं संशोधन चालतें. इथलीं चिमुकलीं धरणें, आणि खेळांतल्यासारखे कालवे-धवधवे पहातांना मजा वांटली.

संध्याकाळचे सात साडेसात झाले होते. दूर रूकीचे दिवे लुकलुकत होते. गांवांत शिरण्यापूर्वी गंगा कालव्याच्या कांठीं शंभर वर्षांपूर्वी वांधलेलें इंजिनियरिंग कॉलेजचें काळवंडलेलें प्रचंड वर्कशॉप दिसलें. विद्यापीठाच्या रजिस्ट्रारनीं आमचें स्वागत केले आणि सर्व सोयींनीं युक्त अशा विद्यापीठाच्या सुंदर अतिथिगृहांतल्या आमच्या खोल्यांत आम्हांला नेऊन सोडलें.

जलसिंचाई अनुसंधान

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं रूकी विद्यापीठाचीं निरनिराळीं खातीं पहावयाला बाहेर पडलां. रजिस्ट्रार श्री. पाल आम्हांला सर्व कांही दाखवीत होते. १८४७ साली स्थापन झालेल्या इंजिनियरिंग कॉलेजचें स्वातंत्र्य-प्राप्तीनंतर विद्यापीठ करण्यांत आलें. उत्तर प्रदेश सरकार या विद्यापीठासाठीं दरसाल वीस लक्ष रुपये खर्च करतें. फक्त शंभर विद्यार्थी पदवीच्या सशोधनकार्याकरतां निवडले जातात. त्यांपैकीं पाऊणशें उत्तर प्रदेशांतले ध्यायचे, अकरा आशिया-आफ्रिके-तल्या देशांतले आणि चौदा भारतांतल्या इतर प्रांतांतले, असें प्रमाण आहे. प्रवेशपरीक्षा फार कठीण आहे. पदवीनंतरच्या सशोधनाकरितां पंचवीस विद्यार्थी घेतात. डिप्लोमाचे शंभर आणि दोनशें तांत्रिक साहाय्यक तयार करतात. कालवे आणि कृषिसिंचन शास्त्रांचे जागतिक कार्तीचे भारतीय इंजिनियर श्री. खोसला हे विद्यापीठाचे व्हाइसचॅन्सेलर आहेत. विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात कांहीं दुर्मिळ ग्रंथ पाहिले. त्यांत शेक्सपिअरच्या नाटकांची इ. स. १६२३ ची एक आवृत्ति होती.

एका खाल्यांत कोणतें सिमेंट काँक्रीट किती दाब आणि किती ताण सहन करूं शकतें याचे प्रयोग चालले होते. इलेक्ट्रिकल इंजिनियरिंग लॅबोरेटरीची इमारत नवी कोरी आणि अद्यावत् आहे. तिच्या प्रवेशद्वारावर 'वैजवार्तक प्रयोगशाला' अशी हिंदी अक्षरें कोरलेली होती! विद्यार्थ्यांचें विश्रांतिगृह एखाद्या राजवाड्यांतल्या धालनासारखें आरामशीर खुर्च्याकोच्चांनीं सजवलेलें दिसलें. विद्यार्थ्यांचें भोजनगृहहि तसेंच भव्य होतें. तिथेंच आमचें दुपारचें भोजन झालें. प्रो. माल्टी नांवाचे जगविख्यात इंजिनियर पाहुणे, प्राध्यापक म्हणून सध्यां या विद्यापीठांत

आहेत. ते, विद्यापीठाचे इतर प्राध्यापक आणि एक इंडो—चिनी तज्ज्ञ आमच्याबरोबर जेवायला होते. जेवणापूर्वी रूकीत गंगा—कालव्याच्या काटीं उत्तर प्रदेश सरकारने बांधलेले 'जलसिंचाई अनुसंधान केंद्र' (इरिंगशन रिसर्च सेंटर) पहावयाला गेले होते. 'वैजवार्तक प्रयोगशाळे'सारखीच या केंद्राचीहि भव्य दुमजली इमारत नवी कोरी आहे. या केंद्रात कालवे, पाटबंधारे, शेतीच्या जमिनीचे निरनिराळे प्रकार, वगैरे विषयाचे तज्ज्ञांकडून सशोधन चालतं. एका भव्य ढालनात उत्तर प्रदेशांतल्या ठिकठिकाणच्या पाटबंधार्यांचा, कालव्यांचा आणि वीजकेंद्रांचा एक अवाढव्य दृशांचा नकाशा काचेच्या घरांत ठेवला आहे. त्यांत लाल, हिरवे, निळे चिमुकले विजेचे दिवे बसविले आहेत. निरनिराळ्या योजनांच्या आकृत्या निरनिराळीं वटने दावून प्रकाशित करतां येतात. आणि पहाणाराला त्या त्या योजनेची कल्पना येतं. गंगा यमुनेसारख्या महान नद्या उत्तर प्रदेशांतून किंवा इथल्या लोकांच्या भाषेत सांगावयाचे म्हणजे या रामकृष्णांच्या देशांतून वहात असल्यामुळे कालवे, पाटबंधार्यांच्या अनेक योजना इथले सरकार एकामागून एक आंखीत आहे; आणि त्याबरोबरच सशोधन केंद्राचीहि वाढ होत आहे.

सोमनाथच्या विटा

मुंबईत आणि इतरहि मोठमोठ्या शहरात अलीकडे जागेच्या टप्पाईचा प्रश्न अतिशय विकट झाला आहे. तेव्हां दुपारी रूकी विद्यापीठाच्या आवारांतली 'सेट्रल बिल्डिंग रिसर्च इन्स्टिट्यूट' पहावयाला जातांना आम्हाला विशेष उत्सुकता वाटत होती. १९१८ सालापासून भारतीय लष्कराच्या इंजिनियरिंग शाखेत काम करीत असलेले लेफ्टनंटजनरल सर हेरोल्ड विल्यम्स हे ब्रिटिश अधिकारी भा सस्थेचे प्रमुख आहेत. त्यांचे ब्रह्मूतक आयुष्य भारतांत गेले आहे आणि इथल्या परिस्थितीची त्यांना चांगलीच कल्पना आहे. भारत सरकारचाहि त्यांच्यावर पूर्ण विश्वास आहे. ब्रिटिश सैन्यांत ते मेजर-जनरल होते; आपल्या सरकारने त्यांना लेफ्टनंट जनरल केले आहे. हा उंच, धिप्पाड, सुस्वभावी, हुषार म्हातारा आम्हांला सर्व माहिती मोठ्या आस्थेने देत होता. संस्थेची इमारत अत्यंत आधुनिक पद्धतीची आहे. इथली निरनिराळीं खातीं, तिथली यंत्रसामग्री आणि तिथे चालणारी कामे फार मनोरंजक वाटली. कृत्रिम उष्णता आणि कृत्रिम

पाऊस निर्माण करून एका खात्यात भिंतीला लावावयाच्या निरनिराळ्या रंगांवर प्रयोग चालले होते. कोणता रंग पावसाच्या किंवा उन्हाच्या मान्यांत किती काल टिकतो याचें संशोधन इथें चाललें होतें. आश्याचे श्री. कापसे नावाचे महाराष्ट्रीय शास्त्रज्ञ या खात्यांत काम करीत होते. इंदूरचे श्री. पटवर्धन यांनीं 'वेदरोमीटर' नांवाचें यंत्र आम्हांला दाखविलें. 'टिटोमीटर' नांवाचें यंत्र रंगाच्या कोणत्या छटा दुसऱ्या कोणत्या छटांशीं संगति साधूं शकतात हें दाखवितें. हिरवा आणि चॉकोलेटी रंगांत अभिक टिकाऊ कोणता हें एक संशोधक अजमावीत होता.

गंगेचें खोरें, यमुनेचें खोरें वगैरे ठिकठिकाणच्या मातीवर, टिकाऊ विटेसाठी कोणती माती अधिक उपयुक्त होईल याचे प्रयोग एका दालनात चालू होते. गझनीच्या महमुदानें फोडलेल्या सोरटी सोमनाथाच्या मूळ देवालयाच्या कांहीं विटा तिथें होत्या. त्याचरोवरच सातआठ वर्षापूर्वीच तिथें बसवलेल्या कांहीं नव्या विटाहि होत्या. शेंकडों वर्षापूर्वीच्या त्या जुन्या विटा हल्लींच्या विटांच्या मानानें फारच कमी खराब झाल्याचें तिथल्या संशोधकांनें आम्हांला सांगितलें ! एक विजेचें यंत्र इमारतीचा कोणता भाग किती मजबूत किंवा किती ढिला आहे हें आपल्या बदलणाऱ्या विद्युलहरीनें दाखवूं शकते. तें पहात असतां एक विचार सारखा माझ्या डोक्यांत घोळत होता. मुंबईत व इतरत्र दर पावसाळ्यांत कांहीं जुन्या इमारती कोसळतात आणि केव्हा केव्हां प्राणहानीहि होते. या प्रकारचें विजेचें यंत्र प्रत्येक नगरपालिकेनें घेतलेंच पाहिजे आणि वेळोवेळीं जुन्या इमारतींची या यंत्रांच्या सहाय्यानें तपासणी झालीच पाहिजे असा कायदा सरकार कां करीत नाही ? हीं यंत्रें काय खेळणीं म्हणून तयार केलीत ?

एका दालनांत 'आर्किटेक्चरल फिजिक्स' चें तज्ञ श्री. घोष यांनीं अगदीं थोड्या खर्चांत बांधलेलें पण सर्व ऋतूंत जास्तीत जास्त आराम देणारें घर कसें असावें, त्याचा एक नमुना दाखवला. खेळातल्या घरासारखें घर होतें; आणि निरनिराळीं बटनें दाबून कोणत्या ऋतूंत सूर्यप्रकाश कोणत्या खोलीत कसा येईल तें दाखवितां येत होतें. दुसऱ्या एका दालनांत, पोलाद आणि सिमेंट अलीकडे मिळत नाहीं तेव्हां तें न वापरतां बांबूचे सलपे आणि सिंद्री खतकारखान्यांत दर दिवशीं फुकट जाणाऱ्या शेंकडों टन राखेपासून सवंग सिमेंट करून त्यांच्या मिश्रणांनें तितक्याच मजबूत भिंती किंवा छपरें कशीं तयार करतां येतील यासंबंधीचे प्रयोग चालले होते. 'फोम कॉक्रीट' तयार करण्याकरतां परदेशांहून कांहीं वस्त

आयात कराव्या लागतात. सिंद्री कारखान्यांतल्या टाकाऊ गाळ वापरल्यास या आयातीची आवश्यकता नाही, असें इथें काम करणारे संशोधक म्हणाले. श्री. खाडीलकर नांवाचे आणखी एक महाराष्ट्रीय शास्त्रज्ञ इथें भेटले. मातीच्या कुड्या एकांत एक घालून त्या घराच्या छपरासाठीं सिमेंट लावून वापरल्यास उष्ण हवेंतली घरं अधिक आरामदायक कितपत होतील, या संबंधींचे प्रयोग त्यांनीं आम्हांला दाखवले. लेफ्ट. जनरल विल्यम्स आणि त्यांचे सहकारी यांच्या बरोबर चहा घेऊन आम्ही आमच्या निवासस्थानीं परत आलों.

डेहराडूनचें महत्त्व

उत्तर प्रदेशांतले डेहराडून हें शहर हिमालयाच्या सान्निध्यामुळेच नव्हे तर भारताच्या विकासाच्या दृष्टीनें काम करणाऱ्या अनेक मोठ्या सस्थांचें माहेरघर म्हणून प्रसिद्ध आहे. डूनमध्ये आल्यानंतर पहिल्यांदां कसली आठवण होत असेल तर ती 'मिलिटरी अॅकॅडेमी'ची. त्रिटिशाचें राज्य असतांना हिंदी माणसालाहि लष्करी अधिकारी होण्याकृतां इंग्लंडांत सेंट्रस्ट येथील लष्करी विद्यालयात शिक्षण घ्यावें लागे. नंतर १९३२ साली त्या काळचे हिंदुस्थानचे सर सेनापति सर फिलिप चेटबुड यांनीं डेहराडून येथें 'इंडियन मिलिटरी अॅकॅडेमी' सुरू केली, आणि हिंदी तरुणांना तिथें लष्करी शिक्षण मिळू लागलें. आतां १९५४ सालापासून पुण्याजवळ खडकवासला येथें 'नॅशनल डिफेन्स अॅकॅडेमी'ची भव्य इमारत झाली आहे आणि लष्करी शिक्षण घेऊं इच्छिणाऱ्या तरुणांना पहिलीं तीन वर्षे तिथें शिक्षण घ्यावें लागतें. शेवटच्या वर्षाच्या शिक्षणाकरतां अजूनहि डेहराडूनमधल्या 'मिलिटरी अॅकॅडेमी'तच जावें लागतें.

शिक्षण पुरें झाल्यानंतर जिथें दीक्षांत समारंभ होतो तो 'चेटबुड हॉल' आणि त्यासमोरील 'परेड ग्राऊंड' पहाण्यासारखे आहे. खूप उंच छत असलेला, सुंदर लांकडी तक्त्यांनीं मढवलेल्या भितींचा चेटबुड हॉल अतिशय भव्य आहे. या हॉलच्या उंचच उंच भितींवर चारहि बाजूंना 'व्हिक्टोरिया क्रॉस' मिळालेल्या वीरांचीं चित्रे आहेत; आणि मधूनमधून ज्या पलटणी आतां अस्तित्वांत नाहींत त्यांचीं भव्य निशाणें टांगली आहेत. वरच्या मजल्यावरल्या वस्तुसंग्रहालयांत मशीनगन्, ब्रेनगन् वगैरे अद्यावत् शस्त्रास्त्रे आणि इटालियन, जर्मन, जपानी फौजांचीं युद्धांत हरण केलेलीं शस्त्रे मांडून ठेवलीं आहेत. प्रवेशद्वारावर धनुष्याची

दोरी ओढीत असलेल्या द्रोणाचार्यांचें एक सुंदर ठशांचें चित्र दिसलें. शिवाजी महाराज आणि राणा प्रताप यांच्या रंगीत तसविरीहि एका दालनांत होत्या. दीक्षान्त समारंभानंतर नवीन लष्करी अधिकाऱ्यांची जिथे परेड होते त्या सुव्यवस्थित मैदानावरून इतर वेळी कुणीहि आडवे चालत जायचें नाहीं, असा नियम आहे. आज्ञाज्ञाजूच्या रस्त्यांनं जायचें. त्या जागेचा एक विशिष्ट मान असा राखला जातो.

या संस्थेचें सर्वच कांहीं ब्रादशाही थाटाचें आहे;—विद्यार्थ्यांच्या ग्योल्या, वाचनालय, कॅन्टीन, सिनेमागृह, पोहण्याचा तलाव, आज्ञाज्ञाजूला दूरच दूर पसरलेली सपाट हिरवळ, फुलझाडांचे कुंज सर्व कांही भव्य आणि टापटीपांचें आहे. हें सर्व पाहून झाल्यावर कमांडण्ट रणधीरसिंह यांच्याबरोबर आमचा चहा झाला. बोलतां बोलतां ते म्हणाले, 'लष्करी अधिकारी व्हायचें असेल तर आमच्याकडे यायचे तीन रस्ते आहेत. मॅट्रिक झाल्यावर आमच्या प्रवेशपरीक्षेत पास होऊन खडकवासल्याला जायचें, बी. ए. किवा बी. एम्.सी. असल्यास सरळ इथे अॅकॅडेमींत प्रवेश घ्यायचा किवा लष्करात साधा शिपाई म्हणून भरती व्हायचें आणि योग्य हुपारी दाखवून अॅकॅडेमींत यायचें.—'

अॅकॅडेमी पाहून परत येतांना प्रख्यात डून् स्कूल पहावयाला गेलो. इंग्लंड-मधल्या ईटन्, हेरोसारखी या शाळेची भारतात ख्याति आहे. सध्यां ली मार्टिन् नांवाचे गृहस्थ शाळेचे प्रिन्सिपल आहेत. चित्रकला, संगीत वगैरे शिकवण्याचें वर्ग, वाचनालय, वसतिगृह व खेळण्याच्या जागा, सर्व कांहीं खानदानाचें आहे. संगीतशिक्षक श्री. देशपांडे यांनीं आम्हाला बरीच माहिती दिली. देशपांडे यांनीं नागपूर, इंदूर आणि लखनौ येथे शिक्षण घेतलें आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्यांची वार्षिक फी रु. २२०० आहे; आणि तरीहि १९६७ पर्यंतच्या जागा भरून गेल्या आहेत! या शाळेंत मुलाला घालायचें असेल तर तो जन्माला आल्याबरोबरच, किवा शक्य तर त्याआधीच जागा रिझर्व्ह करावयाला पाहिजे! या शाळेचें संस्थापक श्री. एस. आर. दास होते. सध्यां चेअरमन् सी. डी. देशमुख असून प्रेसिडेंट् राष्ट्रपति राजेन्द्रबाबू आहेत.

आंधळ्यांचें ग्रंथालय !

हुपारीं आंधळ्यांसाठीं ब्रल लिपींत पुस्तकें छापण्याचा खास छापखाना सरकारनें डेहराडूनमध्ये काढला आहे तो पहावयाला गेलों. हा 'ब्रल प्रेस' म्हणजे खरोखरच

एक अद्भुत गोष्ट आहे. आंधळ्यांना हात फिरवून वाचतां यावीं अशी उशानें उठवलेल्या सहासहा टिंबांच्या अक्षरांची एक लिपी ब्रेलनें तयार केली, हें विख्यात आहे. या इंग्रजी लिपीच्या आधारे आतां मराठी, गुजराती ब्रेलहि तयार झाली आहे. तांबड्या विटांच्या टुमदार इमारतींत हा छापखाना आहे. इतका स्वच्छ छापखाना जगांत कुठें नसेल; कारण शाईनें कागदावर काहीं छापण्याचा इथें प्रश्नच उद्भवत नाही ! अत्रे—घाटे याची नवयुग वाचनमाला मराठी आंधळ्यां-साठी, आणि एक गुजराती वाचनमाला गुजराती आंधळ्यांसाठी इथें छापली जात होती. डोळस वाचकांसाठी तयार केलेले लढामसें पहिलें पुस्तक आंधळ्यांसाठी ब्रेलमध्ये करावायचें म्हणजे त्याचा चांगला लांबरुद, जाडजूड फायलीसारखा ग्रंथ-राज होतो ! साहजिकच आहे. जाड कागदावर सहासहा टिंबांचें एक एक अक्षर उशासारखे उठवीत एक एक पान तयार करावें लागते, आणि मग ही पाने एकत्र बांधून भलें लष्ट पुस्तक होतें.

या छापखान्याचे मुख्य अधिकारी अमेरिकेंत दोन वर्षे र्वास शिक्षण घेतलेले श्री. भट्टाचार्य हे आहेत. ते म्हणाले, ही यंत्रउामुग्री आणि हा छापखाना इतक्या किमतीच्या आहेत की सरकारच त्या विकत घेऊं शकतें, आणि चालवूं शकतें. नेहमींच्या छापखान्यांत ज्याप्रमाणें टाईप रचले जाऊन मजकुराचा 'फर्मा' तयार होतो त्याप्रमाणें इथें अॅल्युमिनियमच्या पत्र्यावर यंत्रानें उठवलेल्या टिंबांचें पान तयार होतें. पुढे तपासायची म्हणजे उगाच उठलेलें टिंब चिमट्यानें दाबून बसवायचें किंवा न उठलेलें उठवायचें.

मोटवानी नांवाचा एक चाळिशी उलटलेला आंधळा गृहस्थ गुजराती वाचन-मालेचीं 'पुढे तपाशीत' हातांत चिमटा घेऊन बसला होता. आम्ही त्याच्याभोवतीं जमून त्याला अनेक प्रश्न विचारूं लागलो. तो हंमत खेळत चांगल्या इंग्रजींत उत्तरे देत होता. वयाच्या सहाव्या वर्षी तो साफ आंधळा झाला होता. 'कगची ब्लाईड स्कूल' मध्ये त्याचें शिक्षण झालें. ब्रेल लिपींत सर्व विषयांचीं पुस्तके मिळतात. तो म्हणाला, या लिपींतली पुस्तके 'वाचून' आणि या लिपींत 'छापलेले' पेपर सोडवून तो आग्रा युनिव्हर्सिटीचा नुक्ताच इंटर झाला. गणित, भूमिति वगैरेंचे या लिपींतले पेपर हातानें चाचपून समजून घ्यायला वेळ लागतो; तरीहि युनिव्हर्सिटीनें इतर डोळस विद्यार्थ्यांपेक्षां थोडासुद्धां अधिक वेळ पेपर सोडवायला आपणाला न दिल्याचें तो सांगत होता.

सध्या राजकारण, अर्थशास्त्र आणि समाजशास्त्र हे विषय घेऊन आग्रा विद्यापीठाच्या बी. ए. साठी तो अभ्यास करतो आहे. आम्हा सर्वांना तो अतिशय आवडला. मोठा हुपार, गमत्या आणि बोलका माणूस होता. 'स्टायले' नांवाचें टिब्रं उठवणारें पेन् घेऊन कागदावर ब्रॅल्लिर्पांत पत्रहि लिहितां येते. ब्रॅल टाईपरायटरहि आहे. भट्टाचार्यांच्यावरोबर आम्ही चहा घेत असतां मोटवानीलाहि तिथें बोलावलेलें होतें. त्यानें आम्हाला हां हां म्हणतां एक पत्र लिहून आणि टाईप करून दाखविलें. इथें छापलेली पुस्तके आंधळ्यांना अगदीं माफक किमतींत सरकार देतें. साऱ्या भारतात एकंदर वीस लक्ष आंधळे आहेत. भट्टाचार्य म्हणाले, त्यांच्यासाठीं जितके करावे तितके प्रयत्न थोडेच होणार आहेत.

भारताची ठेव सर्पगंधा !

डेहराडूनमधली साऱ्या भारतांत प्रख्यात असलेली संस्था म्हणजे जंगल सशोधन संस्था किंवा 'फॉरेस्ट रीचर्स इन्स्टिट्यूट.' या संस्थेची मुख्य इमारत अतिशयच भव्य आहे. मुख्य इमारत आणि इतर इमारतींच्या भोवतालच्या बागा म्हणजे मोठमोठ्या वृक्षांचीं जंगलेच आहेत. संस्थेचें संपर्काधिकारी एका भव्य दालनांतले निरनिराळे लाकडांचे नमुने आम्हांला दाखवीत होतें. 'आस्ना' किंवा 'सेन' जातीचें लांकूड अतिशय स्वस्त आहे; पण त्याचीं खुर्च्यांटेबलें 'वॉलनट' सारख्या मौल्यवान् लाकडांच्यासारखीं सुंदर आणि चकचकीत दिसत होती. 'वॉलनट'चें म्हणून हें फर्निचर तुम्हांला कुणी विकलें तर तुमच्या मुळींच ध्यानांत येणार नाही, ते अधिकारी म्हणाले. एका क्युबिक फूट लाकडांत पाणी किती असतें तें दाखविण्याकरतां त्याला निळसर रंग देऊन तें पाणी एका कांचेच्या भांड्यांत ठेवलेलें होतें. लांकडांत ऐशीं टक्के पाणी असतें, हें ऐकून आम्हाला आश्चर्य वाटलें. लांकूड 'सीझन' करावयाचें म्हणजे हे पाण्याचें प्रमाण वीस टक्क्यांवर आणायेंच.

नंतर जंगलांतल्या लहानसहान वस्त्रांच्या ('मायनर जंगल् प्रॉडक्ट्स') दालनाकडे आम्ही गेलों. त्या विभागाचे अधिकारी श्री. भडवार आम्हांला माहिती देऊं लागले. भडवार हे भारतांतले एक नाणावलेले शास्त्रज्ञ आहेत. आयुर्वेदांतल्या औषधींचे गुणधर्म वर्णन करणारा ग्रंथराज (इंडियन् मटेरिया मेडिका) तयार करण्याकरतां श्री. चोप्रा यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या बारा जणांच्या

समितीत श्री. भडवार होते. या ग्रंथांत २३०० वनस्पतींचीं नांवे देऊन त्यांचे वर्गीकरण केले आहे. एक हजार पानाचा 'इंडियन फार्माकोपिया' त्यांनी प्रसिद्ध केला आहे. हा उंच, धिप्पाड पंजाबी माणूस जितका हुपार तितकाच विनोदी आहे. थोडक्याच वेळांत आम्हांला सर्व कांही सांगण्याकरतां अस्वलित इंजर्जीत अनेक कोट्या करीत ते आमच्यावर माहितीचा पाऊस पाडीत होते. पहिल्याच सलामीला त्यांनीं आम्हांला टणकावून सांगितलें कीं या विभागाचें नांव 'मायनर फॉरेस्ट प्रॉडक्ट्स्' आहे ते सगळ्याकडून मी वढलून घेतलें आहे; यापुढें हा विभाग 'इकॉनॉमिक फॉरेस्ट प्रॉडक्ट्स्' या नांवानें ओळखला जाईल. अत्तरे, औषधे, तेल वगैरे आमच्या विभागांत ज्याचें संशोधन होते त्या पदार्थांची ५० कोटी रुपयांची निर्यात आपल्या देश करतो, आणि लाकडाची निर्यात फक्त एका कोटीची आहे,—तरी लाकूड 'मंजर' प्रॉडक्ट आणि आमच्या विभागांतले 'मायनर प्रॉडक्ट्स्' काय ? ते उद्गारले.

'आम्हा जंगलखात्यांतल्या अधिकाऱ्यांची 'लाकूड विरुद्ध गवत' अशी धुमश्रक्रीची लढाई सध्या चालू आहे,' ते हंसत म्हणाले. मुगंधी वनस्पतींचें संशोधन करून असल्या वनस्पतींच्या १३०० जाती आपल्या विभागानें शोधून काढल्याचें त्यांनीं सांगितलें. 'लेमन् ग्रास ऑइल,' 'रोझ ऑइल,' वगैरे—साबू मुगंधित करण्याकरिता वापरावयाचीं अनेक तेलें त्यांनीं आम्हांला दाखविली. 'कातडीं कमावण्याकरतां लागणारे फक्त चार प्रकारचे पदार्थ आपले खेड्यापाड्यांतले चांभार वापरतात,—आम्ही आतां असले तीनशें पदार्थ शोधून काढलेत,' ते म्हणाले. 'कापूर मुख्यत्वेकरून फॉर्मासा घेतांून आपल्या देशांत येतो. वीस लक्ष पौंडांची वार्षिक आयात आहे. कुटंंहि उगवणाऱ्या आणि हिंदूंच्या घरींदारीं असलेल्या सर्वपरिचित तुळशीपासून कापूर तयार करण्याचे प्रयोग भडवारांचें खातें करतें आहे. रक्तपितीवर गुणकारी ठरलेली 'छाल मोगरा' या वनस्पतीचें बरेंच संशोधन झालें आहे. रक्तदावावर रामबाण म्हणून आतां विश्वविरव्यात झालेली 'सर्पगंधा' वनस्पती फक्त भारतांत होत. समुद्रसपाटीपासून तीन हजार फूट उंचीवर असलेल्या कोणत्याहि प्रदेशांत ती रुजू शकते. एका एकरांत जर सर्पगंधा लावली तर आजचा दर लक्षांत घेतां तुम्हाला वर्षाकाठीं दोन हजार रुपये फायदा करतां येईल, भडवार हंसत म्हणाले, 'पहा तुमच्या-पैकी कुणाला पत्रकाराचा धंदा सोडून हा धंदा करण्यास आगे का ?'

नंतर गंभीर चेहेरा करून ते सागूं लागले, 'या मौल्यवान् वनस्पतीचें बी वाहेर कुट्टे जाणार नाहीं याची आपण अतिशय काळजी घेतली पाहिजे. तुम्हाला माहीत आहे ना, ब्राझिलमध्ये रवराची झाडे होती. मलायाची हवा ब्राझीलसारखीच आहे. ब्रिटिशांनी हरप्रयत्न करून ब्राझीलमधून रवराच्या फक्त चार ग्रिया चोरल्या आणि मलायात पेरल्या. आज मलायाच्या रवरानें साऱ्या जगाची बाजारपेठ काबीज केली आहे !'

अश्वमेध यज्ञांतले तांदूळ

भडवाराचे आभार मानून डॉ. घोषांच्या 'बुड लायब्ररी' आम्ही शिरलो. 'बुड लायब्ररी' हा शब्दप्रयोग चमत्कारिक वाटतो. लाकडाचें ग्रंथालय म्हणजे काय ? पण इथले 'ग्रंथ' पाहिले की हा शब्द बरोबर वाटतो. हराप्पा मोहेंजो-दारोच्या म्हणजे पांच-सहा हजार वर्षांपूर्वीच्या प्राचीन काळापासून तो आजतागायतचे सात हजार परदेशी आणि कित्येक हजार देशी 'ग्रंथ' किंवा लाकडांचे नमुने इयें नांवनिशीवर व्यवस्थित लावून ठेवले आहेत. हराप्पा येथे उत्खननांत सांपडलेले तांदूळ आणि तांदळाचे तूस इथें आहे. डेहराडूनपासून ५८ मैलांवर कलसी नांवाचें गाव आहे. तिथे चाललेल्या उत्खननांत इसवी सनापूर्वी एक हजार वर्षे म्हणजे जवळजवळ तीन हजार वर्षांपूर्वी झालेल्या अश्वमेध यज्ञांचे अवशेष सांपडले आहेत. अगदीं पुराणांत वर्णिल्याप्रमाणें उत्तराभिमुख गरुडाच्या आकाराची यज्ञवेदी आहे. खदिर लाकडाच्या अग्नीवर, वळी दिलेल्या घोड्याचे रक्त शास्त्रानुसार उकळवायचें असत. या उत्खननात सांपडलेले जळक्या लाकडाचे तुकडे खदिर लाकडाचेच आहेत. ते या 'ग्रंथालयांत' दिसले.

तांदूळ व तांदळाचें तूस उत्खननात सापडलें याचा अर्थ तीन हजार वर्षांपूर्वीपासून भारतीयांना तांदूळ माहीत आहे. चीन आणि जपान या देशांनीं तांदूळ पहिल्यांदा पिकवला हा सिद्धान्त आता टिकू शकत नाहीं, असें रशियन शास्त्रज्ञ व्हाव्हिलोव्ह यांचेहि म्हणणें आहे. 'लिग्रम् विटी' नांवाच्या एका लांकडाचा नमुना डॉ. घोष यांनीं आम्हांला दाखवला. तो पोलादासारखा कठीण होता. आगबोटीच्या पंख्यासाठीं पोलादाऐवजीं हे लांकूड वापरतात, असें घोष म्हणाले. हें 'ग्रंथालय' पाहून निरनिराळ्या संग्रहालयांकडे वळलों. 'सिल्हिकल्चर म्युझियम्' मध्ये निरनिराळ्या प्रकारच्या वृक्षांचीं जंगलें कशीं वाटवतात, त्यांचे

सुंदर रंगीत नमुने कांचेच्या घरांत ठेवलेले होत. लांकूड पोखरून फस्त करून टाकणाऱ्या लहानमोठ्या कीटककांचे ' एंटीमॉलोजिकल म्युझियम ' पहात असतां कांहीं किडे आकारानें आणि रंगानें इतके सुंदर दिसले कीं लांकूड फुकट गेलें तरी वेहेत्तर पण या किड्यांना मारूं नये असा विचार मनांत येऊन गेला ! माणसांना हे कीटक त्रासदायक होत असले तरी त्यांना निर्माण करणाऱा जो परमेश्वर असेल त्याला तें तसें खास वाटत नसावें !

आश्चर्य यंत्र

' व्हिटर टिवर एंजिनियरिंग ' या नांवाचें मग्नहालय असलेला एक अगदीं नवीन विभाग या संस्थेंत नुकताच सुरू करण्यांत आला आहे. बांबूचें तुकडे, तासलेल्या लांकडाचीं सालपटें वगैरे टाकाऊ म्हणून फुकट जात असलेल्या पदार्थांचे किती तरी उपयोग आहेत हे दाखविण्याकरतां हा विभाग श्री. मसानी नांवाच्या एका तज्ज्ञाच्या देखरेखीखाली काम करतो. पोलादाच्या कमानीऐवजीं बांबूचें तुकडे आणि सालपटें यंत्रानें एकत्र टावून त्याच केलेंलीं फळकुटें रंगमंदिरांच्या किंवा कारखान्यांच्या छपरांकरतां सर्रास वापरावयाला हरकत नाही, हें कांहीं मजबूत नमुने दाखवून मसानींनीं आम्हांला समजावून दिले. ' जंगल ग्यात्यातर्फे टिकटिकाणीं बांधली जाणारी विश्रातिगृहे आतां याच पद्धतीनें आम्ही बांधतो, ' ते म्हणाले.

इथून लांकडे ' सीझन ' केली जातात आणि त्यांचे पातळ पत्रे कापून ते एकमेकांना चिकटवून ट्रिप्लिकेट किंवा प्लायवुड केले जाते त्या विभागांत गेल्या. पांचपांचशें टन वजनाचा दात्र देऊन लाकडांचे पत्रे एकत्र दावणारी, अजस्र बुंध्यांच्या हां हा म्हणतां हव्या त्या जाडीच्या फळ्या कापणारी, अरुंद फळ्या गोदानें एकमेकांना घट्ट चिकटवून रुंद फळ्या बाहेर टाकणारी, —असली राक्षसी यंत्रे पाहून छाती धडधडूं लागते.

भारताच्या सर्वेहोअर-जनरलची डेहगाडूनमधील कचेरीहि प्रक्षणीय आहे. अनेक सफेत रंग दिलेल्या छोट्या छोट्या इमारतीत या कचेरीच्या शाखा आहेत. भारताचे राजकीय विभाग दाखविणारे, पीक—पाण्याचें दर्शन देणारे, डोंगर-दऱ्या दाखवणारे असे नाना प्रकारचे अजब नकाशे इथें सूक्ष्मांत सूक्ष्म मोजमाप करून तज्ज्ञ चित्रकार तयार करीत असतात. नंतर मोठमोठे राक्षसी कॅमेरे वापरून

त्यांच्या प्रतिकृति केल्या जातात, आणि खास यंत्रसामुग्रीनें सज्ज असलेल्या छापग्यान्यांत हे नकाशे अनेक रंगांत छापले जातात. इथल्या कॅमेरायंत्रांना मी राक्षसी म्हटले त्याचा पुरावा म्हणजे एका कॅमेऱ्याच्या मागले दार उघडून आम्ही दोघेतिघे कॅमेऱ्याच्या पोटांत जाऊ शकलो ! कॅमेरा म्हणजे खोलीच होती आणि त्या मानानें त्याची कांच किंवा लेन्स होती !

डेहराडूनच्या करणपूर भागांत या कचेरीची आणखी एक शाखा आहे. तिथें एव्हरेस्ट शिखराची बरोबर उंची ज्या 'थिओडोलाईट्र' यंत्रानें मोजण्यांत आली तें यंत्र आणि एव्हरेस्टसाहेब आणि मोजमाप करणारे त्यांचे बंगाली सहकारी राधानाथ सिकंदर यांचे फोटो आहेत. धरणीकंपाची सूचना देणारें यंत्र, अक्षांश रेखांश ठरविण्याकरितां वापरावयाच्या अजस्र दुर्बिणी इत्यादि यंत्रेहि ठिकठिकाणीं ठेवली आहेत. पण इथें मुद्दाम पहाण्यासारखे—ज्याला 'बंडर मशीन्' किंवा 'आश्चर्य यंत्र' म्हणतात तें यंत्र म्हणजे सुवेझ ते सिंगापूरपर्यंत पसरलेल्या समुद्राच्या भरती-ओहोटीच्या वेळा व्रिनचूक सांगणारें यंत्र. एखाद्या भल्या मोठ्या कांचेच्या कपाटांत शेंकडों लहानमोठीं घड्याळाचीं यंत्रं तारांनीं एकमेकांत गुंतवून ठेवावीं तसें हें यंत्र दिसतें. सुवेझ ते सिंगापूरपर्यंतच्या बंदरांना इथून वेळोवेळीं तारा जातात आणि जहाजे बाहेर केव्हां काढावीं किंवा बंदरात घ्यावीं या संबंधींच्या सूचना दिल्या जातात. तिथले अधिकारी म्हणाले, गणित जाणणारे चार कारकून जे हिशेब अडीच वेंपें काम करून पुरे करू शकतील, ते या यंत्रावर काम करणारा एक माणूस अडीच दिवसात करतो !

पांडव-विवाह करणारी जमात

संध्याकाळीं डेहराडूनमधलें एक जुनें गुरुद्वार पहायला गेलों. मशिदीसारख्या कमानी कोरलेल्या भिर्तीच्या या जुनाट गुरुद्वाराचा इतिहास मजेदार आहे. गुरुद्वार म्हणजे शिखांचें पवित्र मंदिर; पण इथें शीख मुळींच येत नाहीत—हिंदू स्त्री-पुरुषांचीच गर्दी असते. शिखांचे सातवे गुरु हरराय यांचा मुलगा गुरु रामराय यानें हें गुरुद्वार बांधलें. डेहराडून गांवाचा संस्थापक हाच गुरु म्हणतात. या रामरायानें आपल्या पित्यासमोर म्हणजे गुरु हररायांसमोर शिखांचा अमानुष छळ करणाऱ्या औरंगजेबाची स्तुति केली, त्यामुळें संतापानें पित्यानें मुलाला घराबाहेर घालवून दिला. तेरीगढवालच्या राजासाठीं औरंगजेबानें एक पत्र या रामरायाच्या

हातीं दिलें. त्या राजानें, बहुधा आतां ज्याला डेहराडून म्हणतात ती जमीन जहागीर म्हणून रामरायाला दिली असावी. या रामरायाची समाधि या गुरुद्वारांत आहे. त्याचा पलंग व वस्त्रे आजूच्या खोलीत आहेत. या समाधीची रोज पूजा होते आणि प्रसाद वाटला जातो. भक्तगण हिंदूच दिसला.

या रामरायाचे वंशज शेजारच्याच घरांत रहातात. त्यांना भेटायला डेहराडूनचे संपर्काधिकारी आम्हांला घेऊन गेले. कसलेल्या देह्यष्टीचे, दाढीदार गोरापान चेहेरा असलेले हे महंत वयानें तरुण आहेत. आपण अविवाहित असून उदासी पंथाचे आहांत असें ते म्हणाले. त्यांचें बोलणें चालणें अत्यंत मुसंस्कृत होतें. त्यांच्या दिवाणखान्याच्या भिंती जुन्या गुरूंच्या रंगीत तसविरी आणि इतर चित्रांनी भरून गेलेल्या दिसल्या. रामायण, महाभारत, गीता, ग्रंथसाहेब वगैरे धर्मग्रंथ त्यांच्या टेबलावर दिसले. जुन्या पद्धतीचें नक्षीदार खुर्च्या, टेबलें, कोच वगैरे फर्निचर दिवाणखान्यांत खचून भरलेलें दिसलें. डेहराडूनमध्ये हे महंत फार लोकप्रिय आहेत. डेहराडून सिटी बोर्डाचे ते लोकनियुक्त अध्यक्ष निवडले गेले. हे महंत नववे गुरु. त्यांच्या अनुयायांत हिंदू आणि शीख दोन्ही पंथांचे लोक असल्याचें कळलें. आमच्या वरोवर असलेले संपर्काधिकारी म्हणाले, 'हा गृहस्थ लोकप्रिय व्हायचें कारण उघड आहे. ते बुवावाजी करीत असले नाहीत. जहागिरीच्या पैशांचा सदळ हातानें ते लोकोपयोगी कार्यांसाठीं उपयोग करतात. त्यांनीं अनेक शाळा आणि कॉलेजें स्वतःच्या पैशांनीं चालविली आहेत. एम्. ए. पर्यंत त्यांचें शिक्षण झालें असून आपल्या कांहीं शाळांतून आणि कॉलेजांतून ते वर्गहि घेतात.'

डेहराडूनमध्ये भेटलेले आणखी एक उल्लेखनीय गृहस्थ म्हणजे तिथल्या दयानंद अँग्लो-वैदिक कॉलेजच्या समाजशास्त्र विभागाचे प्रमुख डॉ. सक्सेना. डेहराडूनपासून पाऊणशें मैलांवर असलेल्या चक्राता या ठिकाणच्या आसपास जंबसरी बावर या डोंगराळ प्रदेशांत खस आणि डोम या आदिवासी जमाती आहेत. त्या जमातींच्या जीवनाचा खास अभ्यास डॉ. सक्सेनांनीं केला आहे. त्यांच्या नाचगाण्यांचे काहीं रंगीत चित्रपटहि त्यांनीं घेतले आहेत. आपल्या घरीं त्यांनीं हे चित्रपट आम्हांला दाखविले. या जमातींचा विशेष म्हणजे चारपांच भावांची एकच त्रायको असते. या 'पांडवविवाह' पद्धतीचे परिणाम काय होत असावेत याचा सक्सेनांनीं अभ्यास चालविला आहे. १८५६ ते १९५६ पर्यंतचे

लोकसंख्येचे आंकडे पहाता या लोकांची संख्या ५६००० तशीच राहिली आहे; इतर जमातीप्रमाणे लोकसंख्येची झपाट्याने वाढ होणे दूरच, पण थोडीशीहि वाढ झालेली नाही. याचे नाकडोळे आर्य वंशीयांसारखे सरळ, सुंदर आणि वर्ण गोरा आहे. स्त्रियांचा वेप कशदा काढलेल्या मुदर रर्गावेरगी कापडाचा असतो. पुरुषांना स्त्री-विषयक असूया माहित नाही. लोक एकंदरीत पापभीरू आहेत. त्यामुळे गुन्हेगारी नाहीच म्हटले तरी चालेल. हिंदुकुश पर्वत ओलांडून ते इराणभूत भारतात आले असावेत असा तर्क आहे. डॉक्टर साहेबांच्या सुंदर चित्रपटांनी देहराडूनची एक नवीतच बाजू दाखविली.

---वाञ्छयशोभा, १९५७

जागा होत असलेला सिंह

भारताच्या पंचवार्षिक योजना आणि भारताचे एकंदर आर्थिक भवितव्य यासंबंधी 'दि अवेकनिंग जायंट' या मथळयाखाली डब्ल्यू. एस. वॉयतिन्स्की या अमेरिकी अर्थशास्त्रज्ञानी चार लेख लिहिले आहेत. या लेखांच्या आधारें ही काल्पनिक मुलाखत तयार केली आहे. वॉयतिन्स्की याचा जागतिक प्रश्नांचा अनुभव फार मोठा आहे. १९१४-२० च्या महायुद्धानंतर अमेरिकेचे त्या वेळचे अध्यक्ष विल्सन यांच्या प्रेरणेंत 'राष्ट्रसच' अस्तित्वांत आला. त्या आंतरराष्ट्रीय संस्थेंत वॉयतिन्स्की यानी महत्त्वाचे कार्य केले. नंतर अमेरिकन सरकारच्या वर्तानेहि त्यांनी पुष्कळच संशोधन केले आहे. 'जगाची लोकसंख्या आणि उत्पादन,' 'जागतिक व्यापार आणि सरकारे' हे त्यांचे ग्रंथ प्रख्यात आहेत. नुकतीच त्यांनी आशियाच्या अनेक देशांना भेट दिली. भारतात बरेच दिवस राहून त्यांनी इथल्या प्रश्नाचा सूक्ष्म अभ्यास केला आणि नंतरच उपरोक्त लेखमाला लिहिली. डॉ. वॉयतिन्स्की यांची आणि पत्रकाराची काल्पनिक प्रश्नोत्तरे याच लेखमालेवर आधारलेली आहेत

पत्रकार : तुमच्या लेखमालेचें 'जागा होत असलेला महाकाय' हें नांव वाचून मला विशेषच कुतूहल वाटलें! मी महाकाया ऐवजीं सिंह म्हटलें असतें.

वॉयतिन्स्की : का ?

प० : कारण महात्मा गांधींच्या आर्धी आमच्या राष्ट्राचे एकमेव थोर नेते

असलेले लोकमान्य टिळक यांनी 'केसरी' नांवाचें वृत्तपत्र पाऊणशें वर्षांपूर्वी लोकजागृतीकरतां काढलें. तेव्हां त्यांच्या शिरोभागी दिलेल्या श्लोकांत भारत हा झोपलेला वनराज आहे आणि तो केव्हां जागा होईल त्याचा नेम नाही, असें मुचविलें होतें. आतां स्वातंत्र्य येऊन दहा वर्षे झाली आहेत; आणि हा सिंह चांगल्याच जागा झाला आहे. जागा होऊन हळूहळू उठणाऱ्या या सिंहाचें वर्णन तुमच्यासारख्या तज्ज्ञाच्या तोंडून ऐकणे खरोखरच मनोरंजक होणार आहे.

वॉ० : तुमच्या या सिंहाच्या हालचालीचा अभ्यास मला अतिशय मनोरंजक वाटला यांत शंका नाही. माझ्या देशांत तुमच्या या महान् देशाबद्दल बरीचशी सहाजुभूति आहे. त्याप्रमाणे बरेचसे गैरसमजहि आहेत. तुमच्याकडेहि अमेरिकेबद्दल तोच प्रकार आहे. गैरसमज दूर करून या दोन देशांची मैत्री दृढमूल करूं शकेन अशी खात्री इथली परिस्थिति प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर मला वाटत.

प० : तुम्ही इथे आलांत तेव्हां प्रथमदर्शनीं तुमची काय कल्पना झाली ?

वॉ० : खरं सांगायचं म्हणजे भारताचें किंवा आशियांतले बरेचसे नेते पुन्हा पुन्हा सांगतात त्याप्रमाणें काहीं नवेच आर्थिक आणि राजकीय प्रयोग इथें चालले आहेत असें मला वाटत नाही. पाश्चिमात्यांसारखी अर्थव्यवस्था इथें आणण्याचा जोरदार प्रयत्न हे नेते करीत आहेत. त्यांच्या या नव्या विचारांचा आणि इथल्या जुन्या परंपरागत अर्थव्यवस्थेचा संघर्ष चालू आहे. पश्चिमेकडे ज्याप्रमाणें औद्योगिक क्रांति झाल्यानंतर पिळला जाणारा वर्ग आपल्याच देशांतल्या पिळवणूक करणारांविरुद्ध बंड करून उठला आणि एक नवी अर्थव्यवस्था अस्तित्वांत आणण्याचा प्रयत्न करू लागला तसें काहीं इथें अजून विशेष जोरानें सुरू झालें आहे असें वाटत नाही. जुन्या-नव्यांचा झगडा संपून औद्योगीकरण स्थिरस्थावर झालें तर मग कदाचित् असल्या प्रकारची क्रांति इथें सुरू होईल. तेव्हां युरोप-अमेरिकेंत आज भांडवलशाही औद्योगीकरणानें ज्या सुखसोयी सर्वसामान्य जनतेला मिळाल्या आणि भांडवलशाहीच्या प्रवृत्तीशीं अनेक झगडे करून, अनेक कल्याणकारी कायदे करायला लावून सामान्य जनतेनें या सुखसोयींत जी भर घातली, जीं लोकशाही स्वातंत्र्यें मिळवलीं—त्याच ध्येयाकडे जाण्याचा तुमचा देश प्रयत्न करीत आहे असें मला वाटतें.

प० : हा प्रयत्न कितपत यशस्वी होईल, असें तुम्हांला वाटतें ?

वॉ० : नेहलंसारखे नेते, अत्यंत तल्लख बुद्धीचे असे तुमच्यांतले सुशिक्षित कार्यकर्ते आणि सर्वसामान्य जनतेचा उत्साह यामुळे हा प्रयत्न यशस्वी होईल याबद्दल मला मुळींच शंका वाटत नाही. मात्र मार्ग अनेक खांचाखळग्यांनी भरलेला, दूरचा आणि जिकिरीचा आहे.

प० : तो कसा काय ?

वॉ० : कित्येक शतकांचा झोपाळूपणा तुम्हांला झाडून टाकायचा आहे. आम्हा पाश्चिमात्यांना तुमचा भारत म्हणजे नेहेमींच एक महान् गूढ वाटत आला आहे. ग्रीक इतिहासकार हिरोडोटस्चे डोळे इथल्या सोन्याच्या झग-मगाटाने दिपून गेले होते. या सोन्याच्या आशेनेच शिकंदर इतक्या दूरवर दौड करीत आला. प्राचीन चीनच्या खानाचा दैदिप्यमान् दरवार पाहिल्यानंतरहि मार्कोपोलोनं भारताचीच एक अत्यंत वैभवशाली आणि महान् देश म्हणून स्तुति केली आहे. पोर्तुगीज आणि स्पॅनिश दर्यावर्दी या सुवर्णाच्याच लोभाने पंधराव्या शतकांत भारताकडे वळले. कोलंबस इथेच यायला निघाला होता, पण पोहोचला आमच्या अमेरिकेला ! भारताचें हें वैभव हा एक त्या लोकांच्या कल्पनेचा खेळ होता काय ? मला नाही वाटत. गेले कित्येक महिने मी या टोकापासून त्या टोकापर्यंत भारतांत फिरतां आहे. मोगल बादशहांनीं बांधलेले टोलेजंग राजवाडे आणि किल्ले पाहिले कीं, माझ्या मनांत एक विचार सारखा यायचा. सतराव्या शतकांत कलात्मकता आणि संपत्ति या दोन्ही बाबतींत भारतदेश युरोपच्या किती पुढें होता, त्याच कालखंडांत युरोपियन राजेमहाराजांनीं बांधलेले किल्ले आणि राजवाडे इथल्यांच्या मानानें किती क्षुद्र वाटतात.

प० : असं ?

वॉ० : हो. पण आणखी दोनशें वर्षें उलटली, आणि एकोणिसाव्या शतकांत भारत हा जगांतल्या अत्यंत दरिद्री देशांतल्या एक झाला. या दोनशें वर्षांत युरोपची झपाट्यानें आर्थिक प्रगति झाली, आणि हा देश जागच्या जागीं कुजत पडला. इथल्या बहुसंख्यांक जनतेचें जीवनमान पाहून आणि तिच्या दरडोई वार्षिक उत्पन्नाचा आंकडा ऐकून मला तर धक्काच बसला.

प० : म्हणजे ?

वॉ० : एकीकडे दारिद्र्याचा काळोखा महासागर आणि दुसरीकडे श्रीमंती थाटमाटाचीं लखलखणारीं वेटें पाहून मी आश्चर्यचकित झालों. तुमची

राजधानी असलेलें नवी दिल्ली शहर हें साऱ्या देशभर दिसणाऱ्या या भयानक विसंवादाचें उत्तम प्रतीक आहे—लष्करात फिरणाऱ्या निर्वासितांच्या झोपड्या आणि गोरगरिवांचीं शेणामातीची पडकीं घरें एकीकडे, आणि दुसरीकडे ब्रिटिशांनीं बांधलेल्या प्रचंड सरकारी इमारती आणि टोलेजंग हॉटेले! भारतांत जिथें जिथें गेल्या तिथें तिथें फाटक्या चिथ्या पांघरून अनवाणी हिंडणारे अर्धपोटी स्त्रीपुरुष कितीतरी दिसले. भिकाऱ्यांना तर या देशात तोटाच नाही. देवळाजवळ, रेल्वेस्टेशनांत, हॉटेलांच्या आमपास, बाजारांत, हमरस्त्यांवर पहावें तिथें दांडगे, धडधाकट, गेमी, आधळे, पांगळे, तरुण, म्हतारे हवे तितके भिकारी. मला विशेष धक्का बसला तो आयाच्या किंवा सहासात वर्षांच्या चिमुक्या बहिणींच्या कडेवर बसलेल्या वीडोअन वर्षांच्या अर्भकांनाहि आपले चिमुकले हात पसरून भीक मागायला शिकवलेलें पाहून! हे सर्व पहात असता मध्येंच एखादा राजवाडा किंवा श्रीमंताचा टोलेजंग बंगला आणि त्याच्या भोंवतालची एखाद्या परीकथेंतल्या बागेसारखी बाग दिसने!

प० : आहं खरा असा प्रकार.

वॉ० : तुमच्या अर्थव्यवस्थेचा विचार करताना नेहरूच्या एका वाक्याची मला नेहमीं आठवण होते.

प० : कोणत्या वाक्याची ?

वॉ० : नेहरू एकदां म्हणाले होते, 'आम्ही बोलतां अणुयुगाच्या गोष्टी; पण रहातां मात्र शेण-युगांत!' खरोखरच तुमच्या खेड्यातच नव्हे तर शहरातसुद्धां जळण म्हणून शेणाचा भलत्याच मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करतात. शेण म्हणजे निकस झालेल्या जमिनीचें अत्यंत मौल्यवान् पोषक द्रव्य होय. मोटमोठ्या रस्त्यावरून शेणाचे ढीम पाठीवर घेऊन चाललेल्या रवेचरांचे तांडे किंवा शेणाच्या टोपल्या डोक्यावर घेऊन चाललेल्या बाया पाहिल्या कीं हें मोलाचें ग्वत जळण म्हणून फुकट जाणार हें पाहून मला मनापासून खत वाटे. चांगले चांदी-सोन्याचे दागिने हातांत, पायांत, काना-नाकांत असलेल्या बाया रस्त्यांत किंवा शेतांत शेण गोळा करून नेत असलेल्या पाहून मला आणि माझ्या पत्नीला आश्चर्य वाटे. त्यांना पाहून आगखी एक गोष्ट माझ्या ध्यानांत आली.

प० : ती कोणती ?

वॉ० : भारतातल्या अगदी गरिवांकडे देखील थोडेंबहुत सोने किंवा चांदी

असते. शंकांडा कोटी रुपये किंमतीचे सोने-चांदी अशा तऱ्हेने भारतीय खेड्यांत कुजत पडली आहे. भारतांत दिसणारा आणखी एक मोठा विसंवाद म्हणजे निरक्षर असा प्रचंड बहुजन समाज आणि मूठभरच पण अतिशय तल्लख बुद्धीचा सुशिक्षिताचा वर्ग. आजच्या भारताचा राज्यकर्ता वर्ग हाच. तुम्हांला एका गोष्टीचे आश्चर्य वाटेल !

प० : कोणत्या ?

वा० : तुमच्या मध्यवर्ति किंवा प्रादेशिक सरकारांत विद्वान आणि विचारवंत अशा लोकांचे जितके प्रमाण आहे तितके मोठमोठ्या मुधारलेल्या पाश्चिमात्य देशांच्या सरकारांत मुळांच नाही. आणखी एक चांगली गोष्ट म्हणजे, तुमच्या राज्यकर्त्या सुशिक्षितांना आपल्या ऑक्सफर्ड-केंब्रिजच्या शिक्षणाचा जितका अभिमान आहे तितकाच आपल्या देशाचाहि आहे. बहुजनसमाजाच्या मूठ निरक्षरतेची गोष्ट काढली की आमच्या देशांतला सामान्य माणूस निरक्षर असला तरी अशिक्षित नाही,—त्याचे व्यवहाराचे शिक्षण चांगले आहे असे ही मंडळी ताबडतोब सांगतात. ते खरेहि असेल. पण आपला देश समृद्ध करण्याची त्यांची जी स्वप्ने आहेत त्यांच्या मार्गात ही प्रचंड निरक्षरता एक मोठी धांड आहे यांत शंका नाही. नेहऱ्हेनी कट्टु शब्दांत सांगितले तेच खरे,— की शेणयुगाचा अणु-युगाशी झगडा चालला आहे.

प० : हा झगडा कितपत यशस्वी होईल असे तुम्हांला वाटते ?

वा० : या लढ्याच्या अग्रभागी असलेल्याची बुद्धिमत्ता, विशाल दृष्टि आणि कार्यक्षमता लक्षांत घेतां हा लढा यशस्वी होईल असें मला वाटते.

प० : पाश्चिमात्य विचारसरणी विरुद्ध पौरात्य अशा संघर्षांत भारताचे स्थान कुठे आहे असें तुम्हांला वाटते ?

वा० : असा संघर्षच नाही, आणि असलाच तर भारताचे स्थान पाश्चिमात्यांच्या वाजलाच आहे. लोकशाही राज्यपद्धतीची तुमची कल्पना ब्रिटिश आदर्शावर आधारलेली आहे. तुमचा समाजवादहि मार्क्स छापाचा नसून ब्रिटिश मजूरपक्षाच्या फेबियन छापाचा आहे. पश्चिम विरुद्ध पूर्व याचा अर्थ आम्हां युरोपियन-अमेरिकनांची विचारसरणी विरुद्ध रशियाची, असा तुम्ही करीत असाल; तरीहि तुम्ही आमच्याच वाजचे आहांत असें मी म्हणेन. हिंसा आणि हुकूमशाहीच्या मार्गांनी सामाजिक प्रगति साधण्याला तुम्ही निश्चितपणे नकार

दिला आहे. मतपरिवर्तनाच्या लोकशाही मार्गानींच तुम्ही आपली उद्दिष्टे गां, महातां आहां.

प० : आम्हां पौर्वात्यांचा अध्यात्मावर अधिक भर असतो तर तुम्हां पाश्चिमात्यांचा भौतिकतेवर असतो हा फरक तरी तुम्ही मान्य कराल कीं नाहीं ?

वॉ० : मुळींच करणार नाहीं. माफ करा, पण तुम्हां भारतीयांना विशिष्ट शब्दांचें भारी वेड आहे. आम्ही पाश्चिमात्यांनीं जी भौतिक प्रगति गांठली आहे तिचा उद्देश शेवटीं माणसांमाणसांत समानता निर्माण व्हावी, न्यायाचें राज्य असावें, मानवी मूल्यांचा मान राखला जावा हाच आहे. यांनाच राजकारणांतलीं किंवा अर्थशास्त्रांतलीं मानवी मूल्यें म्हणतात. भौतिक प्रगतीच्या तुमच्या योजनांचाहि उद्देश हाच आहे. या बाबतींतला माझा एक मजेदार अनुभव सांगतां. या प्रवासांत एका वृद्ध स्वामींची आणि माझी भेट झाली. इतका बुद्धिमान् माणूस मी क्वचितच पाहिला असेल. हिंदी राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, इत्यादि अनेक विषयांवर ते कितीतरी वेळ माझ्याशीं बोलत होते; पण 'अध्यात्म' हा शब्द त्यांनीं एकदांहि वापरला नाहीं. मात्र पाश्चिमात्य पद्धतीचा अद्यावत् बूटसूट घातलेले, आधुनिक यंत्रांनीं सुसज्ज अशा बंगल्यांत रहाणारे आणि युरोपियन पद्धतीच्या खाद्यपदार्थांवर ताव मारणारे अनेक पत्रकार आणि पुढारी माझ्याशीं बोलतांना दर पांचदहा मिनिटांनीं 'आध्यात्मिक' हा शब्द सहज खेळवतांना आढळले ! आणखी एका गोष्टीचें मला आश्चर्य वाटतें.

प० : कोणत्या ?

वॉ० : इंग्लंड—अमेरिकेंत शिकलेले, पाश्चिमात्य सुधारणेशीं चांगला परिचय असलेले आणि आधुनिक अर्थशास्त्राचे मुरब्बी असे हे तुमचे लोक आमच्या भौतिक थाटामाटाचाच फक्त विचार करतात आणि त्याहून महत्त्वाच्या अशा इतर गोष्टींकडे अजिबात दुर्लक्ष करतात त्याचें.

प० : म्हणजे ?

वॉ० : म्हणजे असं कीं गेल्या पन्नास वर्षांत पुस्तकी भांडवलशाही आणि युरोप अमेरिकेतील आजची अर्थव्यवस्था यांत किती प्रचंड फरक झाला आहे ? भांडवली किंवा स्वार्थमूल्यांवर मानवी मूल्यांनीं किती मात केली आहे ? इंग्लंड-अमेरिकेतल्या मजुरांची आज किती प्रतिष्ठा आहे ? अमेरिकेंतलें 'न्यू डील,' इंग्लंडचें 'वेलफेअर स्टेट' यांच्यामुळें तिथल्या मजुराला आज जें उपलब्ध

आहे तें इथल्या श्रीमंताला तरी आहे का ? हीं मानवी मूल्यें म्हणजेच भौतिकते-पेक्षां श्रेष्ठ असें 'अध्यात्म' असेल तर आज इंग्लंड-अमेरिकेंत जे 'अध्यात्म' आहे तिथेंच पोहोंचावयाचा प्रयत्न निरनिराळ्या पंचवार्षिक योजना आंखून तुम्ही करतां आहां आणि तिथपर्यंत पोहोंचावयाला तुम्हांला अजून बराच वेळ लागणार आहे.

प० : तें कसं काय ?

वॉ० : हें पहा ! भारताचें ध्येय 'सोशालिस्ट पॅटर्न'चा समाज निर्माण करणें हें आहे. या 'पॅटर्न' प्रमाणें खासगी मालकीच्या उद्योगधंद्यांचें प्रमाण हळूहळू कमी करून सार्वजनिक मालकीच्याचें वाढवावयाचें आहे. सध्यां भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा फक्त ७ टक्के भाग सार्वजनिक मालकीच्या किंवा 'पब्लिक सेक्टर' मधल्या धंद्यांमध्ये गुंतविलेला आहे. अमेरिकेच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा २५ टक्के भाग सार्वजनिक मालकीच्या धंद्यांत गुंतविलेला आहे. भारताच्या पंचवार्षिक योजनेप्रमाणें 'पब्लिक सेक्टर'मध्ये दर पांच वर्षांनीं एका टक्क्यानें अधिक वाढ करण्यांत येणार आहे. म्हणजे अमेरिकेप्रमाणें २५ टक्के सार्वजनिक मालकीच्या विभागांत यावयाला भारताला नव्वद वर्षे लागतील. नव्वद वर्षांनीं भारत अमेरिकेच्या 'सोशालिस्ट पॅटर्न'च्या बरोबरीला येणार ! अमेरिकेंतले कांहीं कर्मठ राजकीय पुढारी ज्याप्रमाणें भारतांतले 'सोशालिस्ट पॅटर्न' सारखे शब्द ऐकून 'भारत कम्युनिस्ट झाला,' 'भारत कम्युनिस्ट होणार' म्हणून उगाच गवगवा करतात आणि भारताला अमेरिकेनें द्यावयाच्या आर्थिक साहाय्याच्या आड येतात, त्याचप्रमाणें भारतांतले कांहीं कांहीं लोक उगाच अमेरिकेच्या भौतिकतेचा गवगवा करतात आणि इथल्या 'अध्यात्म्याचा' उदोउदो करतात, असें मला वाटतें. विशिष्ट शब्दांचें विशिष्ट लोकांना वेड असतें असें मी म्हटलें तेंच खरें. 'सोशालिस्ट' हा शब्द ऐकल्याबरोबर कांहीं अमेरिकनांना कसेंसेंच होतें, तर कशालाहि 'अध्यात्म' म्हटलें कीं कांहीं भारतीयांना बरें वाटतें ! मात्र हेच भारतीय शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा यांच्यावर सध्यां जादा खर्च करण्यापेक्षां पोलादाचे आणि अवजड यंत्रांचे कारखाने यांच्यावर अधिकांत अधिक खर्च केला पाहिजे, असें म्हणायला कमी करीत नाहीत ! अमेरिकेला नावें ठेवणारे हे 'अध्यात्मवादी' आणि भारताच्या 'सोशालिझम'ला भिणारे कर्मठ अमेरिकन दोघेहि चूक आहेत असें माझें स्पष्ट मत आहे.

प० : थोडक्यांत म्हणजे—

वा० : थोडक्यांत म्हणजे भारतांतली परिस्थिति आमच्या अमेरिकेतल्या किंवा युरोपांतल्या परिस्थितीहून अगदी वेगळी आहे. आम्हांला पुष्कळ वेळां ती नीटशी समजत नाही—चमत्कारिक वाटते; तरी पण आमची ज्या मानवी मूल्यांवर श्रद्धा आहे, त्यांच्यावरच भारताच्याचीहि आहे आणि आदर्श मानवी समाजाची त्यांची कल्पना आमच्याहून वेगळी नाही. ही गोष्ट आमच्या अमेरिकन लोकांनी नीट ध्यानात घेतली पाहिजे. म्हणूनच भारताला कर्ज किंवा साहाय्य आम्ही दिले नाही तर रशिया देईच या भीतीने किंवा कर्ज न दिले तर भारत कम्युनिस्ट होईल या भीतीने साहाय्य देणे मला मुळींच मान्य नाही. आमचें जे ध्येय आहे तेच भारताचें आहे म्हणून त्याच्या परिपूर्तीकरतां काय करायचें तें साहाय्य आम्ही केले पाहिजे.

प० : तुमच्या अमेरिकेचे कांही मोठे मुत्सद्दी नेहरूंच्या आणि भारताच्या धोरणावर नेहमीं आग पाखडतात त्याचं काय ?

वा० : अमेरिकेतल्या तसल्या कर्मठांबद्दल मग्रांशीच मी बोललों. पण आग पाखडूनहि शेवटीं साहाय्य देतातच. परराष्ट्रीय राजकारणांत भारताला कांहीं गोष्टींचें जितकें महत्त्व वाटतें तितकें आम्हांला वाटत नाही, आणि आम्हांला ज्यांचें फार महत्त्व वाटतें त्यांचें भारताला वाटत नाही, हें खरें आहे. पण नेहरू महात्मा गांधींचे पट्टशिष्य आहेत, आणि अहिंसा, मतपरिवर्तन आणि लोकशाही यांच्यावर त्यांची दृढ श्रद्धा आहे,—भारताला लोकशाही मार्गावरून ते दळू देणार नाहीत ही गोष्ट अमेरिकेनें कधीहि विसरून चालणार नाही.

प० : जागृत झालेल्या भारतीय सिंहाची हालचाल योग्य दिशेनें चालली आहे, असें एकंदरीत तुमचें मत दिसतें. दिशा योग्य आहे, पण भारताची आतांपर्यंतची प्रगति कशी काय आहे, आणि पुढें कशी काय होईल याची थोडीशी कल्पना देऊं शकाल का ?

वा० : राजकीय दृष्ट्या बोलायचें म्हणजे तुमचा सर्व कारभार लोकशाही पद्धतीने चालला आहे आणि तो तसाच चालवण्याचा तुमचा दृढ निश्चय आहे हें मी सांगितलेंच. आर्थिक दृष्टिकोणांतून पहायचें म्हणजे तुमच्या पंचवार्षिक योजना आणि विशेषतः समाजविकास योजना यांचा विचार केला पाहिजे.

प० : हा विचार केल्यानंतर तुमचें काय मत झालें ?

वा० :—हें मत विस्तारानें सागण्यापूर्वी कोणत्याहि देशाच्या प्रगतीकडे मी कोणत्या भूमिकेवरून पहातो तें स्पष्ट केले पाहिजे. देशाची प्रगति म्हणजे त्या देशाचें लष्करी बळ काय आहे आणि त्यांत प्रचंड कारखाने किती आहेत हें मी पहात नाही. देशातल्या सर्वसामान्य माणसाचें जीवनमान किती उच्च दर्जाचें आहे तें मी पहातो. त्याच्या भरपूर अन्नवस्त्र मिळालें आहे, तो स्वतंत्रपणें आनंदानें जगतो आहे आणि त्याच्या भौतिक गरजांचें हे भाग आहेत असें नव्हे तर मानव म्हणून त्याच्या,—तुम्ही म्हणतां त्या आध्यात्मिक किंवा सांस्कृतिक गरजाहि संपूर्ण होताहेत, या गोष्टी पाहून देशाच्या प्रगतीचें मी मोजमाप करूं पहातां.

प० : पण या बाबतींत तुमच्याशीं कुणाच्या मतभेद असेल असें मला वाटत नाही.

वा० : वा ! मतभेद नाही कसा ? कम्बुनिस्ट देशाच्या प्रगतीचीं स्तुतिस्तोत्रें गाणारे लोक या असल्या 'प्रचंड' पणाचींच गाणीं गात असतात. मात्र या मताचे लोक दोन्ही टोकांना आहेत—डाव्या तशाच उजव्या !

प० : ते कसें काय ?

वा० : चीन, रशियाचीं स्तुतिस्तोत्रें गाणारे तुमच्या देशांतले काय किंवा इतर देशांतले काय—तीं कोणत्या प्रकारें गातात हें तुम्हाला माहीत असेलच. उजव्या टोकाचे, म्हणजे आमच्या अमेरिकेंतल्या बड्या भांडवलदारांसारखे लोकहि अमेरिकेचा थोरपणा सांगतांना पोलादाच्या, कोळशाच्या आणि पेट्रोलच्या उत्पादनाचे आंकडे सांगत असतात !

प० : या वाजूकडे लक्ष देऊं नये,—जनतेच्या नित्योपयोगी वस्तूंच्या उत्पादनावरच सर्व लक्ष केंद्रित करावें असें तुमचें म्हणणें आहे कीं काय ?

वा० : असें माझे मुळींच म्हणणें नाही. अंतर्गत सुव्यवस्थेकरतां किंवा परचक्र-निवारणाकरतां माणूस अजूनहि बराचसा सुधारेपर्यंत ज्याप्रमाणें पोलीस, सैन्य, शस्त्रास्त्रे पाहिजेत त्याप्रमाणेंच पोलाद, कोळसा, पेट्रोल या गोष्टी जगांत युद्धे आहेत तोपर्यंतच नव्हे तर पुढेंहि लागतीलच. पण आज त्यांच्या उत्पादनाकडे ज्या दृष्टीने पाहिले जात आहे ती दृष्टि मला मुळींच पसंत नाही. देशांतल्या सर्व-सामान्य माणसांची उपासमार करून, त्याची मुस्कटदात्री करून भरपूर पोलाद आणि भरमसाट यंत्रसामुग्री निर्माण करणारा देश मोठा कां ?—तर त्याचे राज्य

कर्ते सर्व जगाला भारी होऊन वसतात, त्यांच्यापुढें त्यांचे आणि इतर देशांतले लोक चळचळा कांपतात, आणि तो देश युद्धांत कुणालाहि जिंकू शकतो ! तुमच्या देशांत फिरतांना असे किती तरी विद्वान् मला भेटले;—देशभर पसरत चाललेल्या तुमच्या समाजविकासयोजनांबद्दल वोलतांना जरा नाक मुरडूनच ते बोलत, पण पोलादाच्या किंवा अवजड यंत्रांच्या कारखान्यांसंबंधी बोलू लागले कीं त्यांना स्फुरण येई. त्याच्या सद्देहेतूंबद्दल मला मुळींच शंका नाही. पण औद्योगीकरणान्या अंतिम हेतूचा विसर पडतां कामा नये.

प० : म्हणजे काय ?

वॉ० : जगांत औद्योगीकरण आलें तें माणसांच्या सुखाकरता; कोणत्याहि देशांनं बलाढ्य म्हणून मिरवण्याकरितां नव्हे. ज्यांच्या सर्वसामान्य जनतेच्या रहाणीचें मान अतिशय उच्च आहे असे जगांतले कितीतरी देश,—कॅनडा, आस्ट्रेलिया न्यूझीलंड, डेन्मार्क, नॉर्वे, फिनलंड, स्वित्झर्लंड,—पोलाद किंवा अवजड यंत्रसामुग्री आपल्या देशांत तयार करण्याच्या भानगडीत न पडतां इतर देशातून आयात करीत असतात. तुमच्या दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या प्रतिज्ञापत्रकांत आणि पंडित नेहरूंच्या काहीं भाषणांत अवजड यंत्रांची निर्मिती हाच औद्योगीकरणाचा पाया होय असें टांसून सगितलेलें आढळलें. म्हणून या मुद्याची चर्चा मी थोड्या विस्तारानें केली. गेल्या शें दोनशें वर्षांत इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, फ्रान्स वगैरे देशांचें जें औद्योगीकरण झालें त्याचा प्रारंभ नित्योपयोगी वस्तूंचें उत्पादन करणाऱ्या यंत्रांनींच झाला; आणि मग त्यांचा विकास होतांहोतां जड यंत्रे करण्यांत येऊ लागली. रशिया आणि जपानच्या औद्योगीकरणांचा इतिहास मात्र वेगळा आहे. जपानच्या मेजी राजवटीत किंवा रशियांत पीटर दि ग्रेटच्या कारकीर्दीत औद्योगीकरणाचा चंग बांधला तत्कालीन राज्यकर्त्यांनीं; आणि त्यांचा हेतु जनताकल्याणापेक्षां लष्करी सामर्थ्याची वाढ आणि साम्राज्यांचा विस्तार हा असल्यामुळें अवजड यंत्रांच्या निर्मितीला त्यांनीं आधीं हात घातला. तुमच्या दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या किंवा पंडित नेहरूंच्या भाषणांच्या सद्देहेतूंबद्दल मला मुळींच शंका नाही. अर्थशास्त्रीय सिद्धांतांबद्दलच्या चुकीच्या कल्पनांमुळें त्यांनीं अशीं विधानें केलीं असें मला वाटतें.

प० : कां ?

वॉ० : कारण दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेचा जो सुधारलेला मसुदा पुढें

आला आहे त्याची सूक्ष्म छाननी केली असतां असें दिसून येतें कीं तत्त्वचर्चेत भोळ्या भावानें जड औद्योगीकरणावर भर दिलेला असला तरी प्रत्यक्षांत औद्योगीकरणाच्या सदराखाली ज्या गोष्टी दिल्या आहेत त्यांना शहरी औद्योगीकरण म्हणण्यापेक्षां खेड्यांची सुधारणा हें नांव देणेंच अधिक योग्य होईल. त्यामुळें प्रत्यक्ष योजनेंत औद्योगीकरणाइतकेंच खेड्यांच्या विकासाला महत्त्व आलें आहे.

प० : म्हणजे ?

वा० : म्हणजे असें पहा, पहिल्या पंचवार्षिक योजनेंत सर्व भर शेतीवर दिला होता, दुसरींत औद्योगीकरणावर दिला आहे; आणि वरवर पहातां शेतीच्या तिप्पट औद्योगीकरणावर खर्च होणार असें दिसतें. पण औद्योगीकरण या सदरांत ग्रामीण उद्योग, खेड्यापाड्यांसाठीं विजेची सोय, खेड्यांना जोडणारे रस्ते, वहातूक इत्यादि गोष्टी घातल्या आहेत. म्हणूनच मी म्हटलें कीं औद्योगीकरणाइतकेच खेड्यांच्या विकासाला या योजनेंत महत्त्व आहे. ही गोष्ट चांगली आहे. तुमचे नेते कांहीं बोलत असले तरी प्रत्यक्षांत त्यांना भलतेंच औद्योगीकरण नको आहे. या दृष्टीनें तुमचे समाजविकासप्रकल्प मला फार महत्त्वाचे वाटतात.

प० : पण त्यांना आमचे कांहीं चांगले चांगले अर्थशास्त्रज्ञ नाकें मुरडतात असें तुम्हीं मघांशीं म्हणालात ना !

वा० : हो, नाकें मुरडतात हें खरें आहे. या प्रकल्पांत कांहीं दोष असतील आणि कांहीं ठिकाणीं त्यांना यावें तितकें यशहि आलें नसेल, पण त्यांच्यामागली कल्पना अतिशय महत्त्वाची आहे.

प० : कोणती ती कल्पना ?

वा० : या प्रकल्पानीं देशाचें आर्थिक किंवा भौतिक हित कितपत साधलें गेलें आहे यापेक्षांहि त्यांच्यामुळें झोपलेला सिंह जागा होऊं लागला आहे ही गोष्ट मला महत्त्वाची वाटते.

प० : तें कसें काय ?

वा० : तसे पाहिलें तर पहिल्या पंचवार्षिक योजनेंत एकंदर २,५०० कोटी रुपये खर्चांत या समाजविकास योजनांसाठीं फक्त १०० कोटीच ठेवले होते; आणि ५,००० कोटींच्या दुसऱ्या योजनेंत जवळ जवळ २०० कोटीच आहेत.

म्हणजे योजनाच्या एकंदर खर्चापैकीं फक्त ४ टक्केच समाजविकासासाठीं खर्च होणार. पण या टक्केवारीला मी महत्त्व देत नाही. महत्त्वाची गोष्ट १९५५-५६ सालापर्यंत सत्तर हजार (७०,०००) खेड्यांना व्यापून टाकणारे सातशें (७००) समाजविकास प्रकल्प झाले आहेत. म्हणजे पांच कोटी खेडूत ५० टक्के सरकारी साहाय्य घेऊन आणि ५० टक्के स्वावलंबन करून नवे रस्ते, नवी घरे, नवे तलाव, नव्या शाळा बांधित आहेत; नव्या नव्या खतांचे प्रयोग करून धान्याचे उत्पादन वाढवीत आहेत; गुराची पैदास सुधारीत आहेत, दवाग्वाने उघडीत आहेत. समाजविकास प्रकल्पां (कम्प्युनिटी डेव्हलपमेंट प्रोजेक्ट) प्रमाणेंच राष्ट्रीय विस्तार (नॅशनल एक्सटेन्शन) योजनांचे जाळेंहि देशभर पसरले जात आहे. १९५६ सालापर्यंत ७०० विकासप्रकल्पांच्या जोडीला ५०० विस्तारयोजना अस्तित्वांत आल्या, म्हणजे आणखी ३ कोटी खेडूत नव्या कामाला लागले. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेनुसार १९६१ पर्यंत भारताच्या एकंदर ग्रामीण जनतेपैकी ४० टक्के लोक विकासयोजनांत आणि उरलेले ६० टक्के विस्तारयोजनांत समाविष्ट होतील. म्हणजेच १,८०० विकासप्रकल्प आणि ३,००० विस्तारयोजना पुऱ्या होतील. भारताची सारी खेडूत जनता आत्मोद्धाराच्या कामाला लागलेली असेल, सिंह खडबडून जागा झालेला दिसेल, या गोष्टींचे मला विशेष महत्त्व वाटते याला आणखी एक कारण आहे.

प० : तें कोणतें ?

वा० : खेड्यापाड्यांतल्या कोट्यवधि जनतेची ही जागृति—सामुदायिक कामे करण्याची ही प्रवृत्ति लोकशाहीच्या विकासाला पोषक आहेच, पण भारताचा आणखीहि एक फायदा यात आहे. पैसा नसल्या तरी भारताजवळ मनुष्यबळ भरपूर आहे. त्याचा जास्तीत जास्त उपयोग देशाच्या उत्कर्षाकरतां केला पाहिजे. शतकानुशतके हें बळ अज्ञानात आणि पिळवणुकींत खितपत पडले होते. आतां त्याचा उपयोग होऊं लागला आहे. मात्र एका गोष्टीचें मला फार वाईट वाटतें.

प० : कोणत्या ?

वा० : दवाग्वाने, शाळा, रस्ते, अन्न, वस्त्र यांच्याबरोबरच प्राथमिक शिक्षणाचा,—निदान साक्षरतेचा तितक्याच झपाट्याने प्रसार व्हावयाला पाहिजे. नव्या लोकशाही समाजाचा नागरिक साक्षर, शिक्षित नसेल तर लोकशाहीलाच नव्हे तर भौतिक प्रगतीलाहि ते त्रासदायक होणार. योजनेच्या वर्षात (७०,०००)

सत्तर हजार खेड्यासाठी साधारणपणे पस्तीसशे (३५००) प्राथमिक व मूल्ये-
योग शाळा उघडण्याचें नमूद आहे. म्हणजे २० खेड्यांना एक शाळा असें
प्रमाण झालें. भारताच्या घटनेने ६ ते १४ वर्षांच्या सर्व मुलांमुलींना १९६०
पर्यंत सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण देण्याचें वचन दिले आहे. दोन्ही पंचवार्षिक
योजना पाहिल्या तर दहा वर्षांत ११ ते १४ वर्षे वयाच्या मुलांमुलींच्या प्राथमिक
शिक्षणाची वाढ पूर्वीपेक्षा ५ टक्क्यांनी होणार. या गतीने शिक्षणाचा प्रसार झाला तर
घटनेप्रमाणें करावयाच्या सर्व मुलांमुलींच्या सक्तीच्या शिक्षणाची सोय व्हावयाला
दीडशें वर्षे लागतील ! छे, छे, यंत्र, कारखाने, धान्योत्पादन याच्या इतकेंच
याहि गोष्टींकडे तुमच्या नेत्यांनी लक्ष द्यावयाला पाहिजे. शेवटी सर्व योजना
आणि सर्व प्रगति यांचा मध्यवर्तिदु माणूस आहे हे विसरता कामा नये. माणूस
आहे तर सर्व आहे; नाही तर तुमचें पोलाद, लोखंड, सिमेंट, यंत्र, कारखाने
सर्व फुकट आहेत.

प० : म्हणजे ?

वा० : म्हणजे असें पहा—जपान आणि जर्मनी,—दोन्ही देश दुसऱ्या
महायुद्धापूर्वी औद्योगिक दृष्ट्या अत्यंत पुढारलेले होते. ज्या अवजड यंत्रसामुग्रीची
निर्मिती म्हणजे एखाद्या राष्ट्राचा फार थोरपणा असे कांहीं लोक समजतात ती
सामुग्री निर्माण करणारे गडगड कारखाने या दोन देशात होते. शंपन्नास
वर्षांच्या दीर्घायोगानें त्यांनी उभे केलेले हे कारखाने, विद्युत्केंद्रे, त्यांचीं
मोटमोटीं शहरे, रेल्वे, पूल या सर्वांची गेल्या युद्धात राखणगोळी झाली. पण
जपानची आणि जर्मनीची माणसे शिल्पक होती. ती अर्धपोटी होती. तीं
अधनय होती. पण कित्येक वर्षांच्या शिक्षणामुळे आणि शिस्तीमुळे त्यांची निर्मि-
तिशीलता आणि सामुदायिक कामे करण्याची हिंमत जशीच्या तशी होती. त्यामुळे
युद्ध संपून दहा वर्षे लोटली नाहीत तोच ही दोन्ही राष्ट्रे नुसतीं पूर्ववैभव मिळवूनच
थांबलीं नाहीत, तर कांहीं वावतात पुढें गेली ! राष्ट्रांचें थोरपण पोलादांच्या
कारखान्यांत आणि सैनिकी सामर्थ्यांत मुळींच नाही,—ते तिथल्या माणसाच्या
कसदारपणांत आहे. म्हणून मी म्हणतां, सर्व प्रगतीचा मध्यवर्तिदु माणूस !

प० : मी आपला अतिशय आभारी आहे.

कोयनेचें पाणी

कांही वर्षापूर्वी वेळगांवहून मुंबईला विमानानें येत होतां. फक्त दीड तासाचा प्रवास; पण पश्चिम महाराष्ट्राच्या नद्या आणि डोंगर मंध्याकाळीं चार पांचच्या झळझळत्या सोनेरी उन्हांत एखाद्या टशाच्या नकाशांत उटवल्यासारख्या एकदम पाह्यला मिळाल्या. तेव्हांच कृष्णाकोयनेचा सगम आकाशांतून पाह्यला मिळाला. महाबलेश्वराच्या पटारावर उगम पावलेली कोयना दक्षिणेकडे वहात येऊन एकदम पूर्वेकडे वळून कृष्णेला मिळालेली दिसत होती. पुढें कृष्णेच्या पाण्यांतून ती भारताच्या पूर्वेला असलेल्या समुद्राला मिळते. तेव्हापासून पूर्वेकडे वळलेल्या कोयनेचें चित्र माझ्या मनांत टसलें होतें.

पुढें महाराष्ट्राला वीज आणि पाण्याचा भरपूर पुरवठा करून समृद्ध करूं पहाणाऱ्या कोयना योजनेचें वृत्त वर्तमानपत्रांतले नकाशे आणि चित्रे पहात वाचूं लागलो. तेव्हां एका गोष्टीची मला मोठी गंमत वाटली. माणूस निसर्गाला आपल्या सेवेसाठीं राबवतांना भूगोल किती बडवून टाकतो ! समुद्र आणि नद्या लाखों, करोडो वर्षे या पृथ्वीवर आहेत तिथें असतील. सह्याद्री पर्वतांत उगम पावलेल्या कांहीं नद्या पश्चिमेकडे वहात गेली लाखोकरोडो वर्षे पश्चिमेकडल्या अरबी समुद्राला जाऊन मिळत आहेत, तर कांहीं पूर्वेकडे वहात पूर्वे समुद्राला मिळत आहेत. कोयनेचें पाणी कृष्णेंतून इतकीं वर्षे पूर्वेसमुद्राला जाऊन मिळतें आहे. आतां इतक्या वर्षांनीं उत्तरेकडून दक्षिणेकडे येणारी कोयना ज्या हेळवाक गांवाजवळ कृष्णेला मिळण्याकरतां एकदम पूर्वेकडे वळते तिथेंच एक धरण बांधून माणूस कोयनेला अडवून धरणार आहे; आणि घाटाच्या पश्चिमेला

कोंकणांतल्या चिपळूण जवळ चौदाशें फूट तिचें पाणी एकदम खाली आणून शेती, वीजनिर्मितीसाठीं वापरून पश्चिमसमुद्राकडे सोडून देणार आहे ! समुद्राला नद्यांचा पति म्हटलें आहे. विन्नाच्या पश्चिम समुद्राला कल्पनाहि नसेल कीं क्रोडों वर्षानंतर आतां लवकरच त्याला एक नवी पत्नी मिळणार आहे !

कोयनेचा परिसर आतांपर्यंत मी तीनदां पाहिला. पहिल्यांदा आकाशांतून घेतलेलें विहंगमदर्शन. विमानांतून दिसलेलें तें दृश्य म्हणजे महाराष्ट्रांतल्या नद्या, डोंगर, दऱ्याखोऱ्यांचा रंगीवेरंगी, जिवंत झालेला टशाचा प्रचंड नकाशाच होता. कोयना योजनेची आंगवणी झाल्यानंतर धरणाची जागा आहे तरी कुठे ती पाहावी, म्हणून चिपळूणला गेलों असतां घाट चढून हेळवाकजवळ नदीचें वळण पाहिला सहज गेलों. नदीचें पाणी त्या जागीं शांत, स्तब्ध दिसत होतें. आजूबाजूला हिरवी डोंगरमाथा आणि मधूनच चिवचिवाट करीत उडणारे काहीं पक्षी. धरणाचीं दोन टोंकें दाखवण्याकरतां नदीच्या या कांडावर एक आणि पलीकडल्या एक—असे सिमेंटचे दोन छोटेसे बुरूज दिसत होतें. बरोबर आणलेल्या फराळ नदीकांडच्या एका झाडाखाली बसून खाणारे आम्ही दोघेतिघे मित्र आणि क्वचित् कुठे पाठीवर घोगडी टाकून रानांतल्या पायवाटेनें जाणारा एखादा-दुसरा धनगर किंवा शेतकरी याखेरीज त्या परिसरांत फारसें कुणीच त्यावेळीं दिसलें नाहीं.

पण धरणाचें काम सुरू झाल्यावर तिसऱ्यांदा हेळवाकला आणि घाटाच्या खाली पोफळीजवळ गेलों, तेव्हां यक्षिणीची कांडी फिरल्याप्रमाणें त्या शांत, नीरव परिसराचें पश्चिम सागराशीं कोयना नदीचें लग्न लावायला आलेल्या हजारां बऱ्याडग्यांनीं गजबजलेल्या गांवांत रूपान्तर झालेलें दिसत होतें. हेळवाक-जवळ,—पोफळीजवळ सातआठ हजार कामगारांचीं गांवे वसली होतीं. नदीच्या बाजूला, डोंगराच्या कुशींत पत्र्याचीं घरं, इंजिनियरांचे बंगले, कारखान्यांचीं छपरें, आडवेतिडवे, छोटेमोठे रस्ते बरखाळीं गेलेले दिसत होते. याऱ्या-लॉऱ्यांच्या वर्दळीचा धुमाकूळ चालला होता. घणांचे आवाज, सुरंगांचे स्फोट ऐकूं येत होते. पांढऱ्या रंगाच्या पत्र्याचीं शिरस्त्राणें घालून शेंकडो कामगार, इंजिनियर, कामें करीत इकडून तिकडे फिरत होते.

एका इंजिनियर मित्रानें आपल्या ऑफिसांत नेऊन कोयना योजनेचें काचेच्या पेटींत ठेवलेलें छोटे 'मॉडेल' आम्हाला दाखविलें. तो म्हणाला, "सह्याद्रींत

उगम पावलेल्या बहुतेक नद्या पूर्वेकडे किवा नैऋत्येकडे वहात जातात. पण कोयना मात्र दक्षिणेकडे वहात जाते. त्यामुळे तिच्या खोल पाण्यात बरेच मैलपर्यंत पावसाचे पाणी साठत जाते. कोयनेच्या पात्रांत येणारे दोनशे इंचांपर्यंतचे हें पावसाचे पाणी वाहून जाऊं न देतां बांध घाटून अडविण्यात येणार आहे.” “संबंध कोयना अशा तऱ्हेनं अडवल्यामुळे एक प्रचंड तळे निर्माण होईल, नाही का ? ” आम्ही म्हणालें.

“ होय ना. हा पाणलोट अडवून धरणारा प्रदेश महाबळेश्वराच्या आसपास चांगला तीनशे साडेतीनशे चौरस मैलाचा असेल. महाराष्ट्रांत हा एक नवीनच निसर्गरमणीय अफाट तलाव होईल.”

“ या तलावांतलें पाणी तुम्ही घाटाखाली पोफळीकडे आणून वीज तयार करणार ? ”

“ होय. हें पहा, हेळवाक पासून तीन मैलांवर हें देशमुखवाडी खेडें आहे, तिथें मुख्य बंधाग होईल. तो या काटापासून त्या काटापर्यंत बावीसशे फूट लांब आणि दोनशे सत्तर फूट उंच होईल. इथे नदीचे पात्र समुद्रसपाटीपासून एकोणीसशे फूट उंचीवर आहे. पलीकडे घाटाखाली पोफळीगांव पांचशें फूट उंचीवर आहे. तिथें हे पाणी बोगद्यांतून आम्ही खाली सोडणार. म्हणजे चौदाशें फूट खाली पडून त्या शक्तीवर पोफळीच्या पॉवर हाऊसमधलीं आमचीं टर्बाइन्स फिरतील आणि वीज निर्माण होईल. हें पॉवर हाऊस पोफळीजवळ डोंगराच्या पोटांत गुहा खोदून तिथें बांधलें जात आहे. काल ट्रॅलीत बसवून तिथें नेलें होतें मी तुम्हाला ? ”

“होय. पण तें डोंगराच्या पोटात का ठेवतां आहां तुम्ही ? ”

“डोंगराच्या खडकात तें सुरक्षित राहिल. त्याशिवाय पोलादाची बचत होईल, मधूनमधून कडेकपारी कोसळून उघड्यावरल्या इमारतींना धोका उत्पन्न होतो तो रहाणार नाही वगैरे वगैरे कारणें आहेत. देशमुखवाडीपासून म्हणजे मुख्य बंधान्याकडून पांच मैलांवर कोयनेला मिळणाऱ्या नावजी नाल्याच्या खोऱ्यांत आम्ही एक ‘इनटेक चॅनेल’ तयार करतो आहोत. या चॅनेलच्या शेवटाशीं एक टॉवर आणि कंट्रोलवर्क्स रहातील. इथून सबंध घाट पोखरून ‘हडरेस’ बोगदा होईल. ‘इनटेक’ मधून त्याच्यांत पाणी सोडलें जाईल, आणि मग तें सह्याद्रीच्या पोटांतून एकदम चौदाशें फूट खाली कोकणांत पोफळीच्या

पावरहाऊसकेडे जाईल. तिथलीं टर्बाइन्स फिरवून आणि वीज निर्माण करून तें दुसऱ्या एका 'टेलरेस' बोगद्यांत जाईल. तिथून मग तें एखाद्या नैसर्गिक प्रवाहांत सोडून देण्यांत येईल."

"म्हणजे घाटावरून एकदां कोयनेचें पाणी तुमच्या 'हेडरेस' बोगद्यांत शिरलें कीं ग्वाली कोकणातल्या पॉवर हाऊस कडून निघणाऱ्या 'टेलरेस' बोगद्यांतून बाहेर पडेपर्यंत ते आमच्या दृष्टीला पडणार नाही, अं ?"

"बरोबर आहे."

"काय हो, ही कोयनेचें पाणी अडविण्याची कल्पना पहिल्यांदा कधीं आली ?" आम्ही विचारलें. "इजिनियरांना केव्हांपासून ही कल्पना होती; पण १९४७ साली मुंबई सरकारनं ही कल्पना प्रत्यक्षात आणायच मनावर घेतलं, आणि मग नाना प्रकारची पूर्वतयारी होतां होतां १९५४ च्या जानेवारी महिन्यांत योजनेचें काम सुरू झालं," ते म्हणाले.

"अस्सं ?—सगळें काम पुरं केव्हां व्हायचें ?"

"तीन टप्प्यांत सर्व काम पुरं व्हावं अशी योजना आहे. पहिल्या टप्पा १९६०—६१ सालापर्यंत पुग होईल. एकंदर पाच लक्ष किलोवॉट वीज कोयने-पासून निर्माण व्हायची आहे. त्यापैकी जवळजवळ दोन लक्ष चाळीस हजार किलोवॉट हा टप्पा १९६०—६१ साली पुग झाल्यानंतर मिळूं लागेल. ठरलेल्या वेळेच्या आधींच हा टप्पा पुग करण्याची आमची महत्त्वाकांक्षा आहे. या सालापासून मुंबईला आणि सातारा, कोल्हापूर, पुण आणि सोलापूर या जिल्ह्यांना वीज मिळूं लागेल. या विभागातल्या कापड गिरण्या, साखर कारखाने, इंजिनियरिंग उद्योग, बगैरेंच्या विकासाकरितां विजेची मागणी केव्हापासून आहे."

"दुसऱ्या टप्प्यांत काय होईल ?"

"हे पहा, एकंदर धरण नदीच्या पात्राव्हाली ५८ फूट आणि वर २७० फूट इतकें व्हायचें आहे. पहिल्या टप्प्यांत तें वर २०७ फूटच तयार होईल. त्यामुळें पाण्याचा सांठा कमी असेल. दुसऱ्या टप्प्यांत धरणाची उंची आणखी ६३ फुटांनीं वाढवून २७० पर्यंत नेण्यांत येईल. म्हणजे पाण्याचा साठा आणखी किती तरी वाढेल. त्यामुळें मुख्य पॉवर हाऊसमध्ये आणखी एक लक्ष सत्तर हजार किलोवॉट वीज निर्माण करतां येईल. हा वाढलेला विजेचा पुरवठा ग्रामीण भागांत 'लिफ्ट इरिगेशन'साठीं विशेषकरून देण्यांत येईल. त्या शिवाय कित्येक कोटी

घनफूट पाणी कोयना नदीच्या दोन्ही कांठावरच्या प्रदेशांना आणि कृष्णेच्या उजव्या कांठाला वारणा नदीपर्यंत पाटबंधारे बांधून शेतीच्या विकासासाठी वापरतां येईल.”

“आणि तिसरा टप्पा ?”

“तिसरा टप्पा पुरा होईल तेव्हां खाली कोंकणांत ‘टेल रेस’ बोगद्यांतून बाहेर पडणाऱ्या पाण्यावर एक पॉवर हाऊस चालवले जाईल; आणि शेतीचे दिवस नसतील तेव्हां पाटबंधाऱ्यांसाठी दिलेल्या पाण्यावर वरती घाटावर आणखी एक पॉवर हाऊस चालेल. पहिल्यांतून साठ हजार आणि दुसऱ्यांतून तीस हजार किलोवॉट वीज आम्ही देऊ शकू. तुमच्या मुंबईतल्या आणि आसपासच्या उद्योग-धंद्यांना मिळेल तितकी वीज हवीच आहे !”

आसपास तारांवरून सरसरणाऱ्या, डोंगरांतल्या खडकांतून खडखडणाऱ्या, पत्र्यांच्या छेपरांखाली धडधडणाऱ्या एकाहून एक अजस्त, राक्षसी यंत्रांचे अवाढव्य कारभार, आणि त्यांना आवरणारे तरवेज कामगार पहात पहात आमच्या इंजिनियर-मित्रांचे आभार मानून आम्ही परत फिरलो.

